परिपूर्ति

क.

आत्माराम प्रिंटींग प्रेस, खारीवाव, बडोदें

किंमत १ रुपया

मुद्रक व प्रकाशक :
पुरुषोत्तम आत्माराम चित्रे
आत्माराम प्रिंटींग प्रेस
खारीबाव, बडोदें

ऑक्टोबर १९४९

ती. आईस-

प्रेमाची रीत

“तुला जर माझ्या मुक्याचा इतका तिटकारा वाटत असेल तर परत नाही हो घेणार! दुसरी एखादी असती तर तुझ्याशीं बोललीसुद्धा नसती. पण मला तुझ्या न् तुझ्या नवऱ्याबद्दल माया वाटले ना!” म्हातारी कां संतापली मला समजेचना. माझें लग्न व्हायच्याआधी माझा नवरा जर्मनींत असतांना त्याने जोडलेल्या माणसांपैकी ती होती. तो तिला ‘आजी’ म्हणे. तिने त्याला जर्मन् शिकवलें. त्याला परदेशांत तिचें घर म्हणजे एक आसराच होता. पुढे मी जर्मनींत गेल्यावर त्याची बायको म्हणून तिने एखाद्या आप्ताप्रमाणे माझें स्वागत केलें. चार ठिकाणीं हिंडून चांगल्या कुटुंबांत मला बिऱ्हाड बघून दिलें. बर्लिनच्या विश्वविद्यालयांतील दोन-चार अध्यापकांना भेटून माझें नांव नोंदवलें. मी जरी कितीहि कामांत असलें तरी

पंधरा दिवसांतून एका शनिवारीं संध्याकाळीं तिच्याकडे जावयाचें व जेवून परत यावयाचें किंवा तिच्याकडेच राहावयाचें असा माझा क्रम असे. आजहि मी नेहमी-प्रमाणे घंटा वाजवल्यावर तिने दार उघडून मोठ्या प्रेमाने माझें स्वागत केलें, व नंतर संतापाने ती वरील वाक्य बोलली. म्हातारी म्हणजे एक लहानशीशी, नाजुक-नाजुक, बाहुलीच होती जणू. तिचे पांढरे शुभ्र केस, गोरा-गोरा वर्ण, किंचित् सुरकुतलेलें तोंड, तिचा नीटनेटका श्रीमंती पोशाख—मागच्या पिढीचा नमुना म्हणून संग्रहालयांत ठेवण्याजोगी होती ती. मीं स्नेहभराने तिच्या खांद्यावर हात ठेवला व आश्चर्याने विचारलें, "पण आजी, मीं केलें तरी काय? तुला रागवायला झालें तरी काय?" "म्हणे रागवायला काय झालें? तूं आल्या दिवसापासून मी पाहतें आहे, तुझा मुका घेतला की तूं ताबडतोब गाल पुसून टाकतेस. इतकी का तुला घाण वाटते? का तूं ब्राह्मण म्हणून तुला विटाळ होतो?" मी चकित झालें. "खरेंच का मी गाल पुसून टाकीत होतें? मग ही क्रिया अगदी मला नकळत होत असली पाहिजे. मी जाणूनबुजून नव्हतें ग तसें करीत." मी थोडी थांबलें व पुढे म्हणालें, "किनी आमच्यांत अशी चाल नाही. नकळत अपराध झाला. तुझा अपमान करणें माझ्या स्वप्नांतसुद्धा येणार नाही हो. त्यांतून तूं

तर नवऱ्याची आजी म्हणजे तुला केवढा मान द्यायला पाहिजे!" म्हातारीचें एवढ्यावर समाधान झालें. ती चौकस होती व वाचणारीहि होती. हिंदु रीतीरिवाज, नातीगोतीं तिला थोडथोडीं माहीत होतीं. आम्ही हातांत हात अडकवून घरांत जात असतांना तिने विचारलें, "काय ग, तुझ्या सासूने तुझा मुका घेतला तर काय करतेस ग?" तिच्या प्रश्नाने मला हसूंच लोटलें. मीं म्हटलें, "माझी सासू तर मुका घेणार नाहीच, पण माझी आईसुद्धा एवढ्या मोठ्या लेकीचा मुका घेणार नाही." आता चकीत होण्याची तिची पाळी होती.

ह्यानंतर कांही दिवसांनी मी लाइपझिग्‌ला गेलें. तेथे ज्या कुटुंबांत माझा नवरा राहिला होता तेथे मी महिनाभर राहावयाची होतें. कुटुंबवत्सल घर होतें. वृद्ध आईबाप व पांच मुलगे आणि चार मुली असा मोठा परिवार होता. मी गेल्यावर वृद्ध जोडप्याने व मुलींनी माझे मुके घेऊन स्वागत केलें. बाकीच्यांची सुदैवाने करपीडनावरच भागलें. थोरल्या मुलाचें नुकतेंच लग्न झालें होतें व सूनहि चार दिवस राहावयास आली होती. रात्रीं निजायला जातांना तिने सासरच्या प्रत्येक माणसाचा निरोप घेतला. जातांना "जाते हं, आई—जाते हं, बाबा—" म्हणून सासूसासऱ्यांचा मुका घेतला. नंतर आपल्यापेक्षा लहान दीरांचा व

नंतर समस्त वन्सं व शेवटीं मी. माझें लग्न झालें त्या दिवसाची मला आठवण झाली. माझ्या थोरल्या जाऊबाई सासरच्या मंडळींशीं माझी ओळख घालून देत होत्या. "ह्या तुझ्या मामेसासूबाई, ह्या तुझ्या मावससासूबाई, हे तुझ्या नवऱ्याचे मामा, हे काका, ह्या वन्सं-" अशी एकामागून एक ओळख चालली होती, व मी दरवेळीं खाली वाकून नमस्कार करीत आशीर्वाद घेत होतें. मनांतल्या मनांत मीं म्हटलें, "इतक्या थोरल्या अनोळखी माणसांचे मुके घेण्यापेक्षा नमस्कार करणें बरें बाई !"

बर्लिनहून मी अधूनमधून एखाद-दोन दिवस लाइपझिग्‌ला येत असे, पण सबंध सुटीभर राहावयास अशी जवळजवळ वर्षानें आलें. एवढ्या अवधींत रीया (थोरली सून) ला छानसें बाळ झालें होतें. मी तर आता अगदी घरचीच झालें होतें. आल्याबरोबर म्हटलें, "गडे रीया, तुझें बाळ दाखव पाहूं." तिनें बाळाच्या खोलींत नेलें. काय सुंदर बाळ होतें ! गोरें-गोरें, गुलाबी-गुलाबी, लठ्ठ-लठ्ठ, मऊ, लुसलुशीत ! पाहिलें की वाटे, सबंध खावें. मीं चट्‌दिशीं तान्हुल्याला उचललें, हृदयाशीं धरलें व पटापट त्याच्या गालाचे मुके घेतले. थोड्या वेळानें मला वाटलें, आपलें कांहीतरी चुकलें ! सारी मंडळी कशी कांही धक्का बसल्यासारखी स्तब्ध होती. रीयानें बाळ माझ्या हातून घेऊन

बिछान्यावर ठेवलें, व आम्ही खोलीबाहेर पडलों. नेहमी-प्रमाणे हसतखिदळत जेवणें झालीं. दुपारीं मीं रीयाला विचारलें की, सकाळीं माझें कांही चुकलें की काय? तिने माझा हात धरून स्नेहपूर्ण स्वराने सांगितलें, "हें बघ बाई, एखादें बाळ पाहिल्यावर असे मुके घेऊं नयेत. आमच्यांत तें बरें समजत नाहीत. आज तूं सकाळीं आपल्या इथे केलेंस तर फारशी हरकत नाही, पण लोकांकडे नको हो असें करूंस. लहान मुलें हीं फुलासारखीं असतात, त्यांच्या प्रकृतीला फार जपावें लागतें. मोठ्या माणसाने आपलें तोंड तान्ह्या मुलाजवळ नेऊं नये, नाहीतर पडसें, खोकला, क्षय, इत्यादि संसर्गजन्य रोग त्याला होतील. मीं सांगितले ह्याचा राग नाही ना आला तुला?" "छेः! छेः!" मीं हसून म्हटलें व मला राग आला नाही ह्याची खात्री पटवण्यासाठी अगदी त्यांच्या पद्धतीने तिच्या लठ्ठ गोऱ्या गालाचें सशब्द चुंबन घेतलें.

दोन वर्षें तेथे राहून मला वाटलें आता माझी पुष्कळच प्रगति झाली आहे. कोणी बायांनी माझा मुका घेतला तर मी गाल पुसून टाकीत नसे. कोणी पुरुषांनी हाताचा मुका घेतला तर तोंड वाईट न करतां व लगेच हात न धुतां मी तशीच बसून राहत असे. पण मला अजूनहि एक आश्चर्याचा धक्का बसायचा होता.

माझा नवरा विलायतेला आला होता, व आम्ही दोघें मिळून स्वदेशीं परत यावयास निघालों होतों त्या वेळची गोष्ट. आम्ही आगगाडींत तिसऱ्या वर्गाच्या डब्यांत बसलों होतों. गाडी पॅरिस्मधील एका स्टेशनावर उभी होती, व प्लॅटफॉर्म्वर प्रवासी व त्यांना पोचवायला आलेली मंडळी ह्यांची एकच गर्दी उसळली होती. आमच्याबरोबरच्या प्रवाशाने माहिती दिली की, ह्या गाडीने खूप तरुण शिपाई लांबच्या वसाहतीला जावयास निघाले आहेत व त्यांना पोचवण्यासाठी फार लांबून कुटुंबांतील मंडळी आली आहेत. शिपाई अगदी पोरसवदाच दिसत होते, आणि प्रत्येकाला पोचवायला आईबाप, भावंडें, मामा, चुलता, बायको वा प्रेयसी आणि तिचीं मातापितरें अशीं सात-आठ माणसें तरी दिसत होतीं. पुरुष गंभीरपणें बोलत होते; बायका अधूनमधून रडत होत्या, अधूनमधून हसत होत्या; दर क्षणा-दोन क्षणांनी मुके घेणें चाललें होतें, आणि विशेष म्हणजे पुरुष-पुरुषहि वारकरी भेटतात तसे भेटून एकमेकांचे मुके घेत होते. इतक्यांत घंटा झाली. गार्डने हिरवें निशाण दाखवलें, आणि प्लॅटफॉर्म्वर निरोप देण्याची एकच गर्दी उसळली. प्रत्येक शिपायावर त्याच्या सर्व नातेवाईकांनी सशब्द मुक्यांचा असा एकदम भडिमार केला की आम्ही त्या

आवाजाने दचकलोंच. चुंबनाच्या ध्वनि कधी एवढा मोठा होऊं शकेल ही कल्पनाहि तोंपर्यंत आम्हांला शिवली नव्हती. आम्हांला जें हसूं लोटलें तें आवरेच ना. आमच्याशेजारचे लोक म्हणत असतील की, काय पाषाणहृदयी हे पौर्वात्य! असल्या करुण प्रसंगीं रडूं येण्याऐवजीं ते आपले हसतच आहेत!

मी परत मायदेशीं आलें ती थेट माहेरीं आलें. आल्याबरोबर वाकून आईच्या पायां पडलें. तिच्या डोळ्यांतून पूर वाहत होता. माझेहि डोळे भरून आले होते. इतक्यांत माझे वडील आले. त्यांनाहि नमस्कार केला. तों त्यांनी माझे खांदे धरून मला उठवलें, माझ्याकडे एकदा नीट पाहिलें व मी रडतें आहेसें पाहून म्हटलें, "अहो जांवई, तुम्हांला वाटलें कीं ही बया विलायतेला जाऊन शहाणी होईल. मी सांगत नव्हतों ही रडूबाई मूर्खच राहणार म्हणून? गेली तश्शी परत आली!" त्यानी माझ्या पाठीवर थाप मारली. भावनेने कुंद झालेलें वातावरण कसें एकदम लख्ख झालें. सगळींजण हसलीं. मला काय हुक्की आली कोण जाणे, मीं आईजवळ जाऊन हळूच वाकून तिच्या गालाचा मुका घेतला. आई चकीत होऊन विचारती झाली, "हें ग काय?" मी कांही बोलायच्या आंतच वडील म्हणाले, "अग, हे विलायती चाळे!"

याहीनंतर कांही वर्षें लोटलीं. आम्ही सर्व भावंडें जमलों होतों. मधल्या दिवाणखान्यांत गप्पांना रंग भरला होता. संध्याकाळचे बेत चालले होते. एक भाऊ न् वहिनी सिनेमाला जाणार होतीं; दुसरीं दोघंजणं बाजारांत जाणार होतीं; तिसऱ्या जोडीला चहाचें निमंत्रण होतें; चवथ्याची बायको बाळंत होती तिला भेटायला तो दवाखान्यांत जाणार होता. आम्ही दोघें फिरायला जाणार होतों. वडील जाणार होते पत्ते खेळायला, आणि आई जाणार होती देवदर्शनाला. आईच्या मनांत गेले दोन दिवस कांहीतरी खळबळ चालली होती. ती जराशी कुरकुऱ्या आवाजांत बोलतां-बोलतां म्हणाली, "काय अगदी एक दिवस दवाखान्यांत भेटायला गेलें नाही तर ह्यांना चालत नाही!" वडील म्हणाले, "अग, जाऊं दे ग, माझ्या गाडींतून जाईल. मी जाईन आज पायींच. थोडं फिरणंहि होईल." आई उसळूनच म्हणाली, "हो, आता त्यांचीं कौतुकं चाललीं आहेत. काय म्हणे दोघं सिनेमाला जाताहेत! मला कधी एक दिवस बरोबर नाटकाला नेलं नाहीत. दोघं फिरायला जाताहेत! कधीं मीं विचारलं, 'येतां का?' की शिपायाला म्हणतां, 'बाईसाहेबांच्या बरोबर जा.' मी बाळंत होत असे तेव्हा कधीं दिवसदिवस माझी विचार-

पूस केली नाहीत, कधीं आंत येऊन मूल पाहिलं नाहीत ! फार तर उंबरठ्यांत उभे राहून दुरूनच 'काय ? सर्व ठीक आहे ना ?' एवढं विचारायचं." बोलतां-बोलतां आईचा गळा भरून आला. जन्मभर झालेल्या अवहेलनेच्या आठवणीने तिचें मन भरून आलें होतें. आम्ही सर्व हा प्रकार पाहून ताबडतोब चूपचाप झालों. पण माझे वडील लगेच म्हणाले, "अग, तुझी कल्पना तरी काय आहे ? ह्या पोरांच्या वागण्याने तुला वाटतें, काय बायकोवर ह्यांचें प्रेम आहे म्हणून ! आजकालचीं सर्वजणं करतात ते तीं करतात. मी जर तुझ्याजवळ बसून राहिलों असतों, नाहीतर फिरायला गेलों असतों, तर तूंच लोकं हंसतात म्हणून कुरकुरली असतीस. चार लोकांची रीत तीच आपली ठेवावी लागते. पण मीतर रूढी-विरुद्ध वागून माझें प्रेम सिद्ध केलें आहे." आम्ही सर्वचजण वडिलांच्या तोंडाकडे पाहूं लागलों. शेजारीं माझे चुलते बसले होते त्यांच्याकडे वळून ते म्हणाले, "भाऊ, तूं सांग पाहूं. तूं वहिनीला मारलें आहेस कीं नाही ?" भाऊ म्हणाले, "हो, दोन-चारदां मारली असेल." वडील पुढे म्हणाले, "काय ग, तात्या न् दादा तर तुझ्यादेखत बायकांना मारीत होते ना ? मीं साऱ्या जन्मांत एकदांतरी हात उगारला

आहे तुझ्यावर? दादा, तात्या, भाऊ, सर्व मला बायल्या म्हणत. पण मीं कांही तुला मारलें नाही. मग चार लोक बायकांच्या पुढं-पुढं करतात तसें करणाऱ्या ह्या मुलांचें बायकांवरील प्रेम अधिक का चार लोकांच्या चेष्टेला न जुमानतां तुला मुळींच न मारणाऱ्या माझें प्रेम जास्त?" आमच्या हशांत आईचें दुःख कोठच्या कोठे नाहीसें झालें. पण भाऊ एवढ्यावर थोडेच थांबतात? "पण गणू, आम्हीं बायकोला मारली म्हणजे आमचें प्रेम नाही असें का तुझें म्हणणें?" "छे: ! मी कुठे तसें म्हणतोंय? तूं तर वहिनीच्या मुठींत होतास, आणि तिला मारली नसतीस तर बरोबरीच्या मुलांत वावरायची सोय नव्हती हें मला कळतें रे! पण ह्या हल्लीच्या पोरांना अकलाच नाहीत. आणि त्यांचें पाहून हिला पण कांहीतरी सुचलें झालें!"

आमची बैठक मोडली, व आम्ही फिरावयास निघालों तों प्रेमाची आणखी एक सनातन रीत मला दिसायची होती. रस्त्यालगतच एक झोपडें होतें. अंगणांत बरींच चिलीपिलीं खेळत होतीं. त्यांतलेंच एकजण, असेल चार-पांच वर्षाचें, खेळत-खेळत रस्त्यावर आलें. त्याची आई अंगणांतूनच पाहत होती. इतक्यांत एक टांगा आला. मुलाच्या अलीकडे लगाम खेचून

टांगा थांबला. अंगणांतली बाई धावतच पुढे आली. तिने पोराच्या बखोटीला धरून त्याला खस्सदिशी ओढले, दोन-चार रट्टे दिले व म्हटले, "पटकी झाली मेल्याला ! कशाला तडफडायला रस्त्यावर गेला होतास रे ? आई भवानीची खैर म्हणून वांचलास !"'

वेड लागलेलें घर

“अयाई ग!” लगेच नंतर मोठ्याने भोकाड पसरल्याचा आवाज आला. मी धावतच गेलें. पाहतें तों धाकटीच्या गुडघ्याला लागलें होतें आणि ती कळवळून रडत होती. “काय ग? कुठें लागलं? काय झालं?” “अग, अशी धावतां-धावतां खुर्चीवर आपटले!” “कार्टे, डोळे उघडे ठेवून चालायला काय झालं होतं? चल वर, औषध लावतें. गुडघ्याला औषध लावण्यापेक्षां डोळ्यांतच औषध घातलें पाहिजे तुमच्या. रोज दहादा धडपडतां—काय दारं अरुंद आहेत, कां घरांत अंधार आहे, म्हणून अशी चालतां देव जाणे!” माझ्या तोंडाचा पट्टा रोजच्यापेक्षा जोरांत चालला होता. मी चांगलीच कावलें होतें. गेल्या दोन तासांत तिघांनी धडपडून लागून घेतलें होतें. औषध लावून गौरीचा गुडघा बांधला आणि तिला बजावलें

की आता अशी आंधळ्याने चाललीस तर बघ चांगली सडकून काढीन—औषध वगैरे कांही नाही !"

त्या दिवशीं कुणाला कांही आणखी लागलें नाही. दुसऱ्या दिवशीं धाकटीचा परकर शिवीत बसलें होतें तों अंगणांतून " बघ ग काय जम्मत आहे ती ! " अशी आरोळी आली व त्यापाठोपाठ गौरी धावत धापा टाकीत आली. नेहमीप्रमाणे पुढे न पाहतां धडक मारून येत होती. खोलींत येतां-येतां टेबलाच्या अणकुचीदार कोपऱ्यावर डोळा आता आपटणार असें मला दिसलें व मी हातांतलें काम टाकून "अग, अग—" म्हणून उठलें तों काय चमत्कार ! टेबल गहूभर मागे सरकलें व गौरी डोळ्याला न लागतां माझ्यासमोर येऊन थडकली. छेः ! टेबल कसें सरकेल ? मला कांहीतरीच भास झाला. थोडक्यांत पोरगी बचावली खरी. पण मला टेबल सरकल्यासारखें दिसल्यामुळे मी इतकी बावचळलें होतें की मला ती काय सांगत होती तें समजलेंच नाहीं व तिला बोलायचेंहि मी विसरलें. संध्याकाळची वेळ. खोलीच्या मध्यभागीं उभा राहून नंदोबा कांहीतरी शाळेंतली हकीकत अगदी रंगांत येऊन सांगत होता. नेहमीच्या सवयीप्रमाणे स्वारी गोष्ट सांगून होत आल्यावर मागे-मागे जात-जात दारांतून बाहेर पडणार होती. दाराची एक फळी अर्धवटच

उघडी होती, व नेहमीप्रमाणेच नंदूचें डोकें धाडकन् त्यावर आपटणार होतें. "नंद्या, नंद्या–" म्हणून मी ओरडतें आहे तों आपलें दार हळूच उघडून भिंतीसरसें झालें व नंदोबा सुखरूप दाराबाहेर पोचले ! दार कोणीं उघडलें म्हणावें तर दाराशीं तर कोणीच नव्हतें ! मग काय दार आपणहूनच बाजूला झालें का मला भ्रम झाला ? बाकीच्यांच्याकडे पाहिलें तर कांहीं विशेष झाल्याचें कोणाच्याच चेहऱ्यावर दिसत नव्हतें. झाला प्रकार इतका विलक्षण की मी कोणाजवळ बोललेंच नाहीं–झाली गोष्ट मनांत ठेवावी व काय होतें तें पाहावें असें ठरवलें. पुढचे दोन दिवस मी स्वप्नांत तर नाही ना असें मला सारखें वाटत होतें. मुलाचें डोकें आपटणार एवढ्यांत भिंती आंत वाकत व त्यांना लागण्याचें टळे; बागेंत दगडाला ठेचाळणार तों आपला दगड बाजूला होई; खुर्च्या, टेबलें, पलंग, घडवंच्या चट्दिशी मागे सरकायच्या, नाहीतर अंग चोरायच्या. दोन दिवसांत कोणाला कांही लागलें नाही.

मुलांच्या लक्षांत येणें कांही शक्यच नव्हतें, पण त्यांच्या वडलांना तरी कांही दिसलें असेल म्हणून मीं विचारलें, "तुझ्या ध्यानांत आलं का गेले दोन दिवस पोरं कुठे धडपडलीं नाहीत ते ?–आश्चर्यच आहे, नाही ?" वर्तमानपत्रांत खुपसलेलें डोकें काढून तो म्हणतो,

"त्यांत काय आहे एवढं ?–तूं परवां खूप रागावलीस म्हणून जपून चालत असतील." आता मात्र कमाल आहे ह्या गृहस्थाची ! माझ्या रागावण्याने पोरें धडपडायचीं आणि हा वर्तमानपत्रांत डोकें घालून बसायचा थांबला तर काय हवें होतें ?–त्याला विचारण्यांत अर्थ नाही म्हणून मी विचार करूं लागलें की, घराला व घरांतल्या वस्तूंना झालें आहे तरी काय ? घरीं कोणी नाहीसें पाहून एकदा सगळ्यांना सांगितलेंसुद्धा की, "बाबांनो, तुम्हीं मुलांना जपतां तें ठीक आहे; पण तुमच्या अशा करण्याने पोरं दिवसेंदिवस जास्तच बेफिकीर राहूं लागलीं आहेत. तुमच्या ह्या लाडाने त्यांना पुढें पस्तावा करण्याची पाळी येईल."–पण कांही उपयोग झाला नाही. इतके दिवस बाकीच्या घरांसारखें वागल्यावर इतक्या दिवसांनी एकदम ह्या घराला वेड कां लागलें ? मला आता आठवलें. गौरीच्या गुडघ्याला लागले त्या दिवशीं भावजी आले होते. आम्ही चहा घेत असतां ताईबाई गाणें गुणगुणत येतां-येतां हापटल्या वाटेंतल्या स्टुलावर व मी नेहमीप्रमाणे कडाडलें. भाऊजींनी उठून ताईला हात धरून 'गी केले व दोन गोड गोष्टी बोलून बाहेर खेळायला पाठवले. आणि नंतर मला एक व्याख्यान ऐकवलें, "मुलं म्हणजे कशीं फुलासारखीं असतात. असं त्यांना रागावलं म्हणजे त्यांचा व्यक्तिविकास थांबतो व

त्यांचीं मनें खुरटीं होतात. तूं एवढी शिकलेली पण तुला मॉंटेसोरींचीं तत्त्वं कांहीच कशीं उमजत नाहीत? त्यांना कांही लागायच्या आंतच आपण त्यांच्यापुढची अडचण काढावी." मीं म्हटलें, "बाबा रे, घरांतल्या सगळ्या वस्तू काढूनसुद्धा भागणार नाही–घराच्या भिंतीसुद्धा पाडाव्या लागतील–" "छेः! असें बोलूं नकोस. अशा बोलण्याने तीं जास्तच धडपडतात व त्यांना न्यूनगंड उत्पन्न होतो." मी भाऊजींशीं पुढे वाद घातला नाही. ते गेल्यावर थोड्याच वेळाने गौरीला लागलें व मीं चोप देण्याची धमकी घातली. भाऊजींचें व्याख्यान सबंध घराने तर नाही ना मनावर घेतलें? मी एक निःश्वास टाकून कामाला लागलें.

मुलांची बेपर्वाई न् आंधळेपणा वाढत होता, व सर्व घर त्यांच्या मार्गातून बाजूला सरून त्यांचा मनोविकास करीत होतें. गौरी न् मी बागेंत उभ्या होतों. इतक्यांत समोरून आरोळी आली, "गौरी ग धांव, हा बघ मासा कसा करतोय तें!" गौरी फाटक उघडून रस्ता ओलांडायला धावली. नेहमी ती इकडे-तिकडे पाहून जायची, पण आज मात्र तिने एकदम रस्त्यांत उडी घातली. रस्त्यांतून केवढी मोठी लष्करी मोटार भरधाव येत होती. तिचा कर्कश भोंगा वाजला, ब्रेक दाबून चाकें खरंकन् रस्त्यावर वाजलीं व

मी धावत जाऊन जवळजवळ गाडीपुढूनच पोरीला ओढून काढले. तिला घट्ट हृदयाशीं धरलें; ती खूपच भेदरली होती, ओठ पांढरेफटक पडले होते व हृदय पांखरासारखें पिट्पिट् करीत होतें. तिला शांत केली, समोरच्या चंदूकडे पोचवली व मी धावतच घरच्या गच्चीवर गेलें. मीपण घाबरलें होतें, पण घाबरण्यापेक्षाहि मला राग आला होता. मीं हुंदके देत पण रागानेच घराला व आंतील सर्व वस्तूंना सांगितलें, " पाहिलं तुमच्या लाडाचा काय परिणाम झाला तो ? सांगितलं नव्हतं मीं की मुलं जास्तच बेफिकीर व निष्काळजी होतील म्हणून ? आज तुमच्यामुळे माझी पोरगी हातची जात होती. कसला आला आहे मनोविकास ? माझ्या रागावण्याने तीं खुरटतात काय ? मूर्ख नाहीतर ! त्यांचीं डोकीं हापटलीं तरच त्यांना शहाणपण येईल, एरवी नाही.—आणि जर तुम्हीं ह्याउपर ऐकणार नसाल तर साऱ्या मुलांना बोर्डिंगांत पाठवीन. मग तुम्हांला मुलांचं हसणं, रडणं, भांडणं, बोकाळणं, कांही ऐकूं यायचें नाही, समजलांत ?"

" आईग् ! " म्हणून एवढ्यांत किंचाळणें ऐकूं आलें. मी खाली धावलें तों नंदोबा रडत होता. डोकें दारावर आपटून चागलेंच सुजलें होतें. थोडक्यांत बचावला, नाहीतर डोळाच जायचा. " चल स्वैंपाकघरांत, हळदीचा ओढा घालतें. " मी त्याचा हात धरून त्याला नेलें.

जन्मान्तरींची भेट

गाडी हळुहळू चालली होती. प्रवास आता अगदी थोडा राहिला होता. घरीं घोटाळत असलेलीं आमचीं मनें पण हलके हलके नव्या वातावरणाचा विचार करूं लागलीं होतीं, व डोळे बाहेरची शोभा पाहत होते. स्टेशन आलें. उतरायची एकच धांदल उडाली. आमचे स्वागत करावयास तलाटी व पटेल आले होते. स्टेशनच्याबाहेर कुंपणावरून आमची मागच्या वर्षीची कामकरी मंडळी जोरजोराने ओरडून आमचें स्वागत करीत होती. महादा आला होता. वाघजी, वरसंग, धुडिया, हिराजी एवढी मंडळी दिसली. त्यांच्याच-शेजारीं पोरीपण हसऱ्या चेहऱ्याने उभ्या होत्या–मणी, लासू, बब्बो, सूरज. एवढेंच काय, पण छोटा भिखला-पण सर्वांच्यापुढे नाचत होता. बऱ्याच दिवसांनी आपल्या मित्रांकडे पाहुणे जावें तसें वाटलें.

तशी मंडळी काही आम्ही फारशी नव्हतों. ह्या

कामाचे मुख्य प्रा. सांकळिया, मी, एक छायाचित्रकार, एक भूपर्यवेक्षक (सर्वेयर!), एक सांकळियाचे मदतनीस, एक माझा विद्यार्थी व मदतनीस, आणि एक स्वैंपाकी उर्फ महाराज. पण आमचें सामान मात्र डोंगराएवढें होतें. आमचीं कामकरी माणसें गेल्या वर्षींच्या अनुभवाने अगदी तरबेज झालीं होतीं. हां-हां म्हणतां पाच-पंचवीसजणांनी सामान उचललें. काही गाड्यावर लादलें, कांही आम्हीं हातांत घेतले व बंगल्याच्या वाटेने वाळू तुडवीत चालूं लागलों.

उत्तर गुजरात म्हणजे एक वाळूचा समुद्रच आहे. जेथे माणसाचा पायरव फारसा नाही अशा जागीं थोडेसे वाळलेलें गवत व त्याच्या मुळ्या ह्यामुळे वाळू जरा तरी चिकटून कठीण झालेली असते. पण माणसांच्या पायाखालची वाट असली म्हणजे घोट्यापर्यंत पाय भुसभुशीत वाळूंत रुततात. महाराष्ट्रांतील कठीण काळीं माती किंवा डोंगरावरील काळे कातळ ह्यावर चालायला सरावलेले आमचे पाय ह्या वाळूंत चालायला अगदी नाखूष असायचे. पायाखाली मुळीं स्थिर जमीन लागायचीच नाही. दर पाऊल वाळूंत बुडलेलें वर काढून परत टाकायचें. वहाण पायांत असली तर पाऊल वर उचलल्याबरोबर वाळूचे ओघळ खाली वाहायला लागायचे, आणि बूट असला तर दर वेळीं बुटांत वाळू

जमायची. थोडा वेळ झाला की बूट आपला जड-जड व्हायचा; नाहीतर बूट काढावा तों आतल्या वाळूने घासून-घासून घोट्याची साल गेलेली असायची. अर्थात् कांही दिवसांनी हेंहि अंगवळणीं पडत असे. आणि ह्याच वाळूला तर आम्ही रोज शतशः धन्यवाद देत होतों, कारण हिच्याच मायेच्या पांघरुणाखाली जतन झालेली दहा-पंधरा हजार वर्षांपूर्वींच्या मानवांची संस्कृति आम्हांला गेल्या वर्षी सापडली होती. गेल्या वर्षी दगडाचीं हत्यारें, खाऊन टाकलेल्या प्राण्यांचीं हाडें व दांत, अशा कितीतरी वस्तू आम्हाला मिळाल्या होत्या, व यंदा त्या काळांतील माणसेंहि ह्या वाळूखाली पुरलेलीं आढळतील ह्या आशेने मोठी सामग्री घेऊन आम्ही आलों होतों.

आम्ही बंगल्यावर पोचल्यावर सामानाची लावालाव केली, टिकाव व कावड्यांचे दांडे बसवून टिकावांना धार लावण्यासाठी सुतार व लोहारांना बोलावलें. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं खणायला कोण पुरुष येणार, मातीचीं घमेलीं टाकायला कोण पोरी येणार, वाळूंतून सांस्कृतिक अवशेष निवडून काढायला कोण येणार, वगैरेची विचारपूस करून यादी केली. आमच्या कामाचें साहित्य बाहेर काढलें. प्रत्येकाने खोलीचा एक-एक कोपरा धरून आपली महिनाभर राहावयाची व निजायची जागा

मुक्रर केली. एकेका खोलींत चार-चारजण (एकेका कोपऱ्यांत एक-एकजण) होतों. इतकें होतें तों पाणी तापलें म्हणून एकेकाने जाऊन आंघोळ उरकली व संध्याकाळच्या जेवणाची वाट पाहत सोप्यांत खुर्च्या टाकून बसलों. ह्याच सुमारास गांवांतील चार शिष्ट मंडळी भेटावयास आली—एक मास्तर, एक डॉक्टर, एक व्यापारी व इतर दोन-तीन मंडळी होती. "तुमच्या-सारखीं मोठीं माणसें आमच्या कुग्रामाला भेट देतात म्हणून आम्हांला धन्य वाटते," वगैरे औपचारिक बोलणीं चालली होतीं. त्यांतला एक बराच म्हातारा होता तो म्हणाला, "अहो, कसचें कुग्राम आणि कसचें शहर घेऊन बसलांत ! नशीब नेतें तशीं माणसें फिरत असतात. ज्याचं जिथें अन्नपाणी तिथें तो जातो." दुसरा म्हणाला, "हें तर खरंच आणि मागल्या जन्मींचे लागेबांधे असल्याशिवाय का तुमच्या-आमच्या गांठी-भेटी होतात?" श्री. सांकळिया सर्वांशीं हसून बोलत होते, आम्ही बाकीची स्तब्ध बसून अधूनमधून माना डोलावीत होतों. गेल्या वर्षांची परिचित सृष्टि समोर दिसत होती. सूर्य पिवळ्या लखलखत्या सोनेरी किरणांनी सगळ्या वस्तूंना मुलामा चढवीत होता. ह्या किरणांत आल्हाददायक चमक होती, पण तीव्रता नव्हती. आता सगळीकडे शुद्ध बावनकशी सोन्याच्या रंगांत झाडांचे शेंडे, घरांचीं छपरें, शेतें रंगून निघालीं होतीं.

समोरच्या तळ्यावर वाऱ्याच्या झुळकीसरशी सोन्याच्या लहरी पसरत होत्या. हळुहळू ह्या शुद्ध सोन्याला लाली चढूं लागली. गिनीची भट्टी तापत होती. "हं! पक्षी घरीं यायची वेळ झाली" असें मी मनांत म्हणतें तोंच माझ्या उत्सुक कानांना सारसपक्षांचा कर्कश पण आर्त स्वर ऐकूं आला व बंगल्यापुढून एक जोडी तळ्याच्या दिशेनें गेली. किती खालीं उडत होते ते! त्यांचे लाब, राखी, निळसर पंख ताणून पसरले होते, दोन-अडीच फूट लांब पाय मागे लांबवले होते, तितकीच लांब गोल मान पुढे लांब चोचीच्या टोकाशीं निमुळती झाली होती. मधूनच ते "कर्र्‌·र्क" असे ओरडायचे व आपल्या जड लांब पंखांची खालीवर हालचाल करायचे. "विमान चाललंय् जणू!" आमच्यांतला एकजण म्हणाला. मीं मानेनेच नकार दिला-छेः! विमान किती उडलें तरी ह्या जित्रंत सौंदर्याची प्रचीति मला तरी कधी आली नाही. विमानाचे सगळे भाग कसे एकमेकांना घट्ट सांधलेले असतात. त्यांचे लांब-लांब पंख कसे कुठच्याहि स्थितींत विमानाच्या अंगाशीं एकच कोन करून ताठ पसरलेले असतात. छेः! तें उडणें निर्जीव असतें, तो एक मानवी बुद्धीचा उत्कर्ष असतो. पण ही पक्ष्यांची जोडी! त्यांचे ताठ लांबवलेले मान-पाय-पंख क्षणाक्षणाला स्पंदन पावत असतात, व मधेच दोन्ही पंख जडपणें झाप मारतात तेव्हा हा ताठपणा म्हणजे लवचिक जिवन्त

अवयवांनी इच्छेच्या बळावर धारण केलेलें व क्षणिक टिकणारें जड अचल रूप आहे ह्याचा साक्षात्कार होऊन मनांत काय आनंदाच्या लाटा पसरतात ! ती जोडी मंद घिरट्या मारून तळयाच्या पाळीला उतरली. उतरतांना शरीराचा भार काटकुळ्या पायावर एकदम पडूं नये म्हणून लहान-लहान उड्या मारून मग ती स्थिर झाली. नेहमीप्रमाणे "कर्‌-कर्‌-कर्‌" करीत दोघांनी वादविवाद केला व तळयांत जायचें ठरवलें. मग एक-एक पाय उंचावून हळूच तळयाच्या पाण्यांत टाकला. काय नखऱ्याने पावलें टाकायची ! आपलें वस्त्र भिजूं नये व पाणी वर उडूं नये म्हणून साडी सावरून हळूच पाऊल टाकावें ना, अगदी तसेंच. पहिली जोडी पाण्यांत शिरते न शिरते तोंच इतरहि जोड्या "कर्‌-के" करीत येऊं लागल्या. त्यांतच समोरच्या झाडावर मोर "म्यांवो, म्यांवो" म्हणून ओरडूं लागले व पक्ष्यांच्या आवाजाने सारें अंतराळ भरून गेलें. गेल्या वर्षी लांघणज सोडलें तेव्हापासूनचा मधला काळ जणू नाहीसा होऊन, कालच्यापुढचा नवा दिवस मी अनुभवीत होतें. असा आमचा छावणीवरील जीवनक्रम सुरू झाला.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं आठाच्या आंत जेवणें उरकून आम्ही व आमची कामकरी मंडळी खणतीच्या

जागीं निघालों, व सर्वांनी मिळून खपून दुपारच्या मधल्या सुटीपर्यंत यंदाचें खणायचें क्षेत्र आखून, खुंट्या ठोकून निश्चित केलें. एक तास विश्रांति घेऊन परत कामाला सुरुवात झाली. म्हातारा हिरोजी सर्वांत वडील, त्याच्याजवळ टिकाव दिला व देवाचें नांव घेऊन पहिला घाव मारावयास सांगितला. त्यानेहि "जै मा'-देवजी" म्हणून पहिलें डिखळ घाव मारून काढले. सोळा फूट लांब व सहा फूट रुंद अशा चार फूट अंतरावरच्या दोन क्षेत्रांत एकदम सुरुवात केली. एका खड्ड्यावर मी काम पाहत होतें, दुसऱ्यावर आमचे प्रमुख होते. दिवस संपतां-संपतां थोडथोडी दगडाचीं हत्यारें सापडूं लागलीं. दुसऱ्या दिवशीं परत काम सुरू झालें. गेल्या वर्षीप्रमाणेच खूप अवशेष सापडत होते, व आम्ही सारखे त्यांची नोंद करीत होतों. पण माणसाचे अवशेष कांही मिळाले नाहीत. पहिला खड्डा खूप खोल गेला. सांस्कृतिक अवशेष संपले म्हणून तो टाकून नव्या खड्ड्याला सुरुवात केली. एक दिवस माझ्या खड्ड्यांत उभी असतांना मला माझ्या नांवानें जोरजोराने हाका ऐकूं आल्या. वर आलें तों माझे सहकारी जवळजवळ धावतच येऊन म्हणाले, "चला, चला लौकर; माणसाची कवटी सापडली आहे." मीहि उल्हासानेच पुढे झालें, व नव्या खड्ड्यांत उतरून पाहिलें तों पिवळसर, गोल असें कांहीसें मातींतून बाहेर

डोकावत होतें. सर्व कामकऱ्यांना दूर सारून लहान सुरी व दाभण ह्यांचे साह्याने माती हळुहळू उकरली, व तो पदार्थ मोकळा केला तों काय एक मोठा गुळगुळीत गोटा आढळला ! आमची निराशा हसण्याखाली लपवून काम पुढे चालू केलें. थोड्या वेळाने मला परत बोलावणें आलें. "काय उगीच दगड उकरायला बोलावतां कोण जाणे !" असें पुटपुटत मी वर आलें तों माझे सहकारी वर खड्डयाच्या कांठाशीं पुढ्यांत एक मोठें ढेकूळ घेऊन बसलेले दिसले, "पाहा, पाहा, आम्हीं काय काढलें आहे ते ! ह्या वेळेला गोटा म्हणून काढला तों कवटीच निघाली ! " मीं पाहिलें तों खरेंच त्या मातीच्या डिखळांत रुतलेली ती एक कवटी होती. मी ती पुढ्यांत घेऊन सुरी-दाभण-कुंचले ह्यांच्या साह्याने साफ करूं लागले, व बाकीची मंडळी माझेभोवती गोळा झाली. छावणींत प्रत्येकाचीं कामें ठरलेलीं होतीं. चित्रकार व भूपर्यवेक्षक खड्डयांचे, अवशेषांचे फोटो व चित्रें काढीत आणि नकाशे तयार करीत. आमचे मुख्य सर्वांवर देखरेख करीत, पण मुख्यत्वेंकरून ते प्रागैतिहासिक काळांतील दगडाच्या हत्यारांचे एक निष्णात संशोधक होते. मी मनुष्याच्या कवट्या व हाडें ह्यांचा मुख्यत्वें अभ्यास केलेली होतें, म्हणून माणसाचें हाड दिसलें की माझ्या ताब्यांत यावयाचें असें ठरलेलें होतें. एकीकडे मी कवटी साफ करीत होतें व एकीकडे तोंडाने माझ्या

सहकाऱ्यांना कवटीचे विशेष सांगत होतें. "ही पाहिलीत ना मातीच्या दाबाने कवटीची कशी चिपटी झाली आहे? कवटीच्या निरनिराळ्या हाडांच्या शिवणी उसवून मधेमधे फटी पडल्या आहेत." कवटी एका म्हाताऱ्याची होती. दांत जिवंतपणींच पडून हिरड्या बुजल्या होत्या. खालची हनवटी दांत जाऊन व हिरड्या झिजून अरुंद झाली होती. दुर्दैवाने म्हाताऱ्याच्या इतर हाडांचे अवशेष फारसे सापडले नाहीत. आता ह्यापुढे जपून खणावें व शक्य तर हाडें जागच्याजागीं जमिनींत राहूं देऊन तिथेच स्वच्छ करून फोटो काढावे म्हणजे जास्त बरें असें ठरलें. म्हाताऱ्याच्या पाठोपाठच थोड्या अंतरावर एक सबंधच सांगाडा सापडला. त्या माणसाचे हात छातीवर एकमेकावर ठेवलेले होते. उजव्या हाताचा पंजा डाव्या कोपऱ्यावर व डाव्याचा उजव्या कोपऱ्यावर होता. पाय मुडपून ठेवले होते. पण सर्वांत आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे चेहऱ्याच्या डाव्या बाजूला कपाळापासून तो हनवटीपर्यंत साफ घाव बसून केवढी फट पडली होती! हाड अगदी सरळ कापलें गेलें होतें, व इतक्या सहस्रकांच्या अवधीनंतरहि पाहणाऱ्याच्या हृदयांत भीतीची चमक उठत होती. माणूस अगदी तरणाबांड पुरुष होता–जेमतेम २५-३० वर्षांचा असेल-नसेल. कामकरीसुद्धा स्तब्ध होते. शेवटीं म्हातारा हिराजी म्हणाला, "बाई, हा माणूस लढाईत मेलेला

असणार." त्याच्या शब्दाबरोबर सगळ्यांनाच वाचा फुटली. आमच्या साहेबांचा तरुण मदतनीस म्हणाला, "हो, हो, हा जवान लढाईंत मेला, आणि त्याच्या दुःखानें त्याचा म्हातारा बाप मेला." माझी व सांकळियांची दृष्टादृष्ट झाली, व आम्हांला दोघांनाहि हसूं लोटलें.

दुसऱ्या दिवशीं आदल्या दिवशींच्या सांगाड्या-पलीकडे पांच-सहा हातांवर एक कुत्रें पुरलेलें आढळलें. "कुत्रें कसें बुवा मेलें ?" मंडळी विचारीत होती. पण त्या कुत्र्यामुळे एक गोष्ट मात्र स्पष्ट झाली होती. कुत्रा काही आपोआप मेलेला नव्हता. त्याच्या डोक्यांत दगड घालून त्याला मारला होता. "ह्या जुन्या वसाहतींत एक माणूस–बहुधा पुरुष–मेला असला पाहिजे, व त्याला पुरतांना त्याचे नोकरचाकर, हत्यारें, त्याचा विश्वासू कुत्रा, सगळ्यांना मारून पुरलें असलें पाहिजे," असा मीं उलगडा केला, तो सगळ्यांना पटला, व काम दुप्पट उत्साहानें सुरू झालें.

गेल्या वर्षी आम्हांला कितीतरी अवशेष सापडले होते, पण त्यांनी माझ्या मनाला असा चटका लागला नव्हता. यंदा मात्र गतकालांतील जीवनाच्या ह्या अद्‌भुत आविष्कारानें माझें मन भारावल्यासारखें झालें होतें. माझें शरीर व मनाचा एक भाग सगळ्यांच्या-

बरोबर काम करीत होतीं.

माझ्या ताब्यांत आलेले सांगाडे नीट उकरून, मातीसकट वर उचलून, मेणवून, त्यांना कापडाच्या लांब-लांब पट्टयांनी घट्ट बांधून, कापसांत गुंडाळून ट्रंकेत ठेवणें वगैरे कामें मदतनीसांच्या साहाय्याने चाललीं होतीं. पण मन मात्र मुळींच ठिकाणावर नव्हतें. हिंवाळ्याच्या दिवसांत दाट धुक्यांतून पलीकडे पाहण्याचा प्रयत्न करावा, धुकें क्षणमात्र विरळ होऊन पलीकडे कांहीतरी ओळखीचें दिसल्याचा भास होऊन ती वस्तु परत धुक्यांत गुरफटून जावी तसें मला झालें होतें. कांहीतरी अगदी जवळ आहे, पण हातीं लागत नाही असें सारखें वाटत होतें. मी टेपाडावर उभी राहून एकदा चहूकडे नजर टाकली. वाळूचा दर्या अनंत पसरला होता. खाली तळें एखाद्या गोल आरशासारखें नितळ पसरलें होतें. त्यावर लहानशीशी-सुद्धा लाटेची सुरकुती नव्हती. समुद्र कधीच असा नितळ नसतो, कितीहि शांत असला तरी लाटांच्या लहान-लहान टेकड्या त्यावर असायच्याच. तसेंच अगदी लहान-लहान उंचवटे ह्या वाळूच्या समुद्रावर वाऱ्याच्या दिशेने पसरलेले होते. पण ते कांही पाण्यांतल्या लाटांसारखे अव्याहत खालीवर हालत नव्हते. ह्या लाटा जणू थिजल्या होत्या. मी त्या

लाटाच्या एका उंचवट्यावर उभी होतें–दोन्ही बाजूला उथळ खोलगट भाग होता, व त्यापलीकडे दुसऱ्या लाटांचे उंचवटे दिसत होते. क्षितिजापर्यंत अशा वाळूच्या लाटा पसरल्या होत्या. दहा-पंधरा हजार वर्षांपूर्वींहि त्या अशाच असणार. हें टेपाड असेंच पण जरा ठेंगणें असणार. आता त्यावर गेल्या पंधरा सहस्रकांच्या वाळूचे थर साचले आहेत. त्या वेळीं हीं रानटी माणसें येथे वसती करून होतीं, अशाच तळयाचें पाणी पीत होतीं, आणि–आणि–? धुकें क्षणभर बाजूला झालें होतें. अज्ञाताच्यापलीकडे ओळखीचा चेहरा दिसल्यासारखा वाटला, पण परत सर्व धुक्यांत बुडून गेलें. सबंध दिवस असाच गेला. रात्रीं निजलें तीहि विमनस्क अवस्थेंत–मन व शरीर कशीं श्रान्त झाल्यासारखीं झालीं होती.

मी ताडकन् उठलें. कसलातरी मोठा कोलाहल चालला होता. माझ्या नांवाने हाका ऐकूं येत होत्या. कसल्या तरी भीतीने मी थिजल्यासारखी झालें होतें. पण कोलाहल वाढला. छे: ! मला गेलेंच पाहिजे. मी चालत जाऊन दाराच्या कडीला हात घातला इतक्यांत विजेच्या दिव्याचा झोत माझ्या अंगावर पडला, व "कोण आहे ?" असा माझ्या सहकाऱ्याचा परिचित आवाज कानावर पडून मी जागी झालें. माझे पाय

लटपटत होते, तोंडाला कोरड पडली होती. " मी आहे. जरा बाहेर जाऊन येते," असे उत्तर देऊन मी खोलीबाहेर सोप्यांत आलें. बाहेर थंडीच्या कडाक्यांत माझें अंग शहारलें. बाहेर ठेवलेल्या माठांतील बर्फासारखें गार पाणी मी घोटभर प्यालें. पाणी इतके गार होतें की पाण्याचा घोट तोंडांतून पोटापर्यंत पोंचला ती सबंध वाट जणू बर्फानें कापीत-कापीत गेल्यासारखे वाटलें, पण त्यामुळे माझी झोप पार उडाली. मी शुद्धीवर आलें. अंधारी रात्र होती. उत्तर गुजरातची कडक थंडी पडली होती. स्वच्छ गडद आकाशांत तारे चमचमत होते व सर्व सृष्टि अगदी निस्तब्ध शांत होती. मीं डोळ्यांवरून हात फिरवला, एक निःश्वास टाकला. खूप रडल्यावर घसा दुखावा, छाती जड वाटावी, तसें मला वाटलें. पण मी कां उठले ? मला कसलें स्वप्न पडत होतें ? कांही आठवेना. मी परत आंत गेलें व माझ्या कोपऱ्यांत जाऊन निजलें.

ह्यानंतर दुसऱ्याच दिवशीं आम्हांला 'ती' सापडली. पहिल्यानें तंगडीचें हाड मोकळें झालें, ह्यामुळे माणूस असल्याचा सुगावा लागून कामकऱ्यांना दूर सारलें, व आम्हीं लहान-लहान हत्यारांनी सावकाशपणें हाडांच्या अनुरोधानें माती उकरून सबंध सांगाडा मोकळा केला. पायाचीं हाडें उघडीं पडल्यापासूनच

मला शंका आली होती. सबंध सांगाडा दिसूं लागल्याबरोबर तर शंका फिटली. "कुत्रा पाहिल्यापासून बाईचा सांगाडा मिळणार म्हणून वाटतच होतं—हा घ्या मिळाला!" मीं म्हटलें. "म्हणजे? हिलाहि मारून टाकली काय?" माझ्या विद्यार्थ्याने प्रश्न केला. "ह्यांत काय संशय? स्वर्गांत जसे नोकरचाकर व इमानी कुत्रा लागतो तशी बायको नको का?" त्याच्या प्रश्नाला सांकळियांनी उत्तर दिलें. "पण ही बाईच कशावरून?" माझ्याकडे वळून त्यांनी विचारलें, आणि मी त्यांना व इतरांना सांगाड्याचीं कमरेचीं हाडें, हाडांचा हलकेपणा, डोक्याच्या कांही विशिष्ट हाडांच्या खुणा ह्यांची माहिती देऊं लागलें. हें व्याख्यान संपल्यावर सर्व मंडळी उठली. "हे पाहा, सांगाडा आता तुमच्या ताब्यांत देतों—तुम्हीं फोटोसाठीं नीट साफ करून ठेवा. अजून ऊन फार आहे, दोन तासांनी सूर्य मावळायला आला म्हणजे नीट बेताचा प्रकाश पडेल तेव्हा फोटो घेऊं. आम्ही पलीकडे काम सुरू करतों. तुम्हांला कोणी मदतनीस पाहिजे का?" श्री. साकळिया म्हणाले. मीं मानेनेच नकार दिला, व सर्व मंडळी निघून गेली. मी एकटीच त्या खड्ड्यांत राहिलें. वरून ऊन रणरण तापत होतें. मी वाकून हलक्या हाताने, सांगाडा न चाळवतां, हाडन्‌हाड दाभण, चाकू व कुंचला ह्यांच्या साह्याने साफ करीत होतें. पंधरा हजार वर्षांनी मातीच्या पांघरुणांतून बाहेर पडून

त्यांना सूर्यदर्शन होत होतें. बाई पुरुषाप्रमाणेच पाय मुडपून, हात छातीवर ठेवून व डोकें कुशीला वळवून पुरलेली होती; पण पुरुषाचा देह केवढा दिसत होता आणि हिच्या हाडाची जुडी केवढ्याशा लहान जागेंत मावली होती! शरीराचीं हाडें साफ करून माझे हात डोक्याकडे वळले. केवढें लहानसें डोकें होतें! घडणहि मोठी नाजूक वाटली. तिच्या गुळगुळीत कवटीवरून माझीं बोटें फिरत होतीं व मन यंत्राप्रमाणे नोंद करीत होतें: "डोक्याचा मागचा भाग बराच फुगीर आहे बरं का—आणि हें कपाळ जरा अरुंदच आहे." माझा दाभण डोळ्याच्या खांचेंतून माती उकरूं लागला, डोळ्याची खाच साफ झाली: "हीं नाकाचीं हाडें, त्या-खालील भोक रुंद दिसतें आहे. नाक बसकें न् रुंद होतें वाटतें. गालफडाचीं हाडें लहानच आहेत." माझे हात जबड्यापाशी पोचले. हाडांचा रंग पिवळसर-काळसर मातीच्या रंगासारखाच होता, पण जबड्यावरून ब्रश फिरतांच दांत उघडे पडून उन्हांत चकाकले. माझें हृदय धडधडत होतें. जवळच्या खड्ड्यांत आणि कांठावर आमच्या माणसांच्या बोलण्याचा आवाज मी जणू स्वप्नांत ऐकत होते. "अक्कलदाढा आलेल्या दिसत नाहीत—फारच तरुण होती." ही नोंद मला नकळत मनांत होत होती. पण माझें अंतःकरण कांही विलक्षण हुरहुरीनें व औत्सुक्याने भरून गेलें होतें. त्या डोळ्यांच्या खांचांत

मला बुबुळें हालल्यासारखीं वाटलीं. ते लखलखते दांत मागल्या ओळखीने हसल्यागत भासले. माझीं बोटें तिच्या अरुंद निमुळत्या हनुवटीशीं गुंतलीं होतीं, पण हृदय आर्तपणें त्या सांगाड्याला विचारीत होतें, "तूं ती मीच का ग ? तूं ती मीच का ग ?"

स्त्री व संस्कृति

कांही वर्षांपूर्वीची गोष्ट. मी थोडे दिवस वाईला राहिलें होतें. त्याच वाड्यांत मराठ्याचें एक तरुण जोडपें होतें. नवरा उत्तमपैकी गवंडी होता, व बायको एक-दोन घरीं मोलमजुरी करी. दोघेंहि देखणी, हसतमुख, नेहमी ठाकठीक पोशाख केलेली अशीं असायचीं. मी ज्यांच्या घरीं राहिलें होतें त्यांना म्हटलें, " कसा जोडा छान आहे, नाही ? " ते वयस्क गृहस्थ व त्यांच्या पत्नी दोघेंहि एकदम म्हणाले, " अहो, दिसायला छान असून काय उपयोग ? तो माणूस फार निर्दय आहे. महिना-पंधरवड्यांत एकदातरी बायकोला मारतो." मीं म्हटलें, " ती तर चांगली आनंदी आणि अंगापिंडाने गुटगुटीत दिसते ! तिला माराचें कांहीं फारसें वाटत नाहीसें दिसतें." " छेः ! छेः ! " काका मान हालवून म्हणाले, " हे तुमचे उद्गार फारच अनुदार आहेत. तिला म्हणे माराचें कांहीं वाटत नाही !

जणू काय ही रीतच आहे नवराबायकोंची ! " मी ताबड-तोब उत्तरलें, " हें पहा–आपण पुढचे चार दिवस ह्या तालुक्यांत हिंडणार आहोंत ना, तर मी माझें काम करीन आणि तुम्हीं भेटेल त्या शेतकऱ्याला तो बायकोला कधीं मारतो का नाही तें विचारा." 'हो-ना' करतां-करतां तसें करायचें ठरलें व पुढच्या चार दिवस काकांनी प्रत्येक शेतकऱ्याला विचारलें, " काय हो, कधीं बायकोला मारतां का ? " आणि त्यांना उत्तर मिळायचें, " हां, रोजच नाहीं काय–क़धीमधी लागतेच मारावे." काका बिचारे सुधारक, त्यांतून अमेरिकेचें पाणी चाखून आलेले, प्रत्येकाकडून हें उत्तर मिळालेलें ऐकून त्यांचें हृदय कसें पिळवटून निघायचें ! वाईला परत येतांना एक खोल निःश्वास टाकून ते मला म्हणाले, " खरोखर, हिंदुस्थानांतले पुरुष सुसंस्कृत कधीं होणार कोण जाणे ! शिक्षणाने ह्या कार्याला किती वर्षे लागतीलसें वाटतें तुम्हांला ?" काकांच्या प्रश्नाचें उत्तर देण्याचें मीं टाळलें; कारण सुसंस्कृत काय आणि असंस्कृत काय, आणि कोण सुसंस्कृत, ह्याबद्दल मला उमजच पडत नव्हता. मी समाजांतील गोष्टी फक्त पाहत होतें, आणि संस्कृतीची व्याख्या करणें दिवसेदिवस मला जास्त-जास्तच अवघड वाटूं लागलें होतें !

असाच दुसरा एक अनुभव मला आठवला.

बालगुन्हेगारांच्या न्यायालयांतली गोष्ट. आमच्यापुढे एक तरुण जोडपें हजर झालें होतें. नवऱ्याची फिर्याद होती की, बायको सासरीं राहत नाही, सारा वेळ माहेरीं पळून जाते. बायको म्हणे, नवरा मारतो. नवऱ्याबरोबर त्याचे आईबाप व बायकोबरोबर तिचे आईबाप आले होते, आणि दोघेंहि आपापल्या लेकरांना भर देत होतीं. आम्हीं बायकोला नवऱ्याच्या स्वाधीन केलें, व त्याच्याकडून लिहून घेतलें की, बायकोला मारणार नाही. तें जोडपें व त्यांच्याबरोबरचा परिवार निघून गेला, पण परत पंधरा दिवसांनी ही भांडणारी जोडी माघारीं आली. परत त्यांच्या कटकटी चालू झाल्या. मीं पाहिलें तों नवराबायकोंत खोड ठेवायला कांही जागा नव्हती. तो चांगला जवान वीस वर्षांचा होता; ती त्याला शोभेशीच चांगली देखणी, धडधाकट, वयाने सुमारें १४-१४॥ ची अशी होती. मीं विचारलें, "काय रे, बायकोला मारतोस का?" तसें तो जरा शरमेनेच म्हणाला, "मी कसला मारतो जी?–जव्हा-तव्हा मला कोडताचा धाक दाखवते." तिच्या तोंडावर थोडें तुच्छतेचें व विजयाचें हसूं झळकलें. मीं थोडा विचार करून बायकोच्या आईबापांना व नवऱ्याच्या आईबापांना ह्या जोडप्याच्या बिऱ्हाडीं यायला बंदी केली, दोघांकडून जामीन लिहून घेतला आणि नवराबायकोला जायला

सांगितलें. माझा ऑफिसर मला विचारतो, नवऱ्याकडून न मारण्याबद्दल घेतलेला करार संपला आहे, तो परत लिहून घेतला पाहिजे. मीं मानेनेच नकार देऊन त्या जोडप्याची बोळवण करून सहा महिन्यांनी परत कोर्टांत हजर राहण्याचा हुकूम दिला. तें प्रकरण गेल्यावर सगळ्यांनी मला विचारलें, "आता त्याने तिचा जीव घेतला तर?" मीं म्हटलें, "पाहूं या काय होतें तें. तुम्हीं लांबून नजर ठेवा, आणि सतरांदा जाऊन त्यांना सतावूं नका." मी हें सर्व जवळजवळ विसरून गेलें होते, तों सहा महिन्यांनी ऑफिसरने आणून दोघांनाहि हजर केलें. "काय रे, ठीक चाललें आहे ना?" नवरा ह्या कानापासून त्या कानापर्यंत हसत म्हणाला, "हां जी." बायकोला विचारलें, "काय ग, तुझं म्हणणं काय आहे?" ती आज माझ्या डोळ्यांला डोळा भिडवायला तयार नव्हती. तिचा बेगुमानपणा पार नाहीसा झाला होता. मीं तिला परत विचारलें, "नवरा मारतो का ग?" "फार नाही जी." तिने उत्तर दिलें. दोघांनाहि कांहीतरी बोलायचें होतें, पण तीं तेथेच घोटाळत उभीं होतीं. इतक्यांत तिची आई पुढे झाली व "मुलीला माहेराला न्यायचे आता दिवस आहेत, नेऊं का?" म्हणून विचारूं लागली. मीं मुकाट्याने दोघां व्याहीविहिणींवरची बंदी उठवली

आणि "शेवट समाधानकारक लागला" असा शेरा मारून केस निकालांत काढली.

आज ह्या पूर्वीच्या गोष्टी पुन्हा आठवल्या. गाडींत मनस्वी गर्दी होती. दुसऱ्या वर्गांतसुद्धा लोक उभे होते. मी माझ्या पेटीवर एका कोपऱ्यांत बसलें होते, तों माझें लक्ष पुढेच उभ्या राहिलेल्या एका तरुण बाईकडे गेलें, व मीं तिला माझ्याजवळच पेटींवर जागा करून बसायला बोलावलें. गेला अर्धा तास स्टेशनवर इकडेतिकडे जातांना मीं तिला पाहिलें होतें. आम्ही अगदी जवळजवळ खेटूनच माझ्या लहानशा पेटीवर बसलों. तिने थोड्या वेळाने मला विचारले, "तुम्हीं अमक्या-अमक्या ना?" मीं "होय" म्हणून अर्थात्च तिला "तुम्हीं कोण?" म्हणून प्रश्न केला. तिने आपलें नांव सांगितलें. मीं म्हटलें, "हां, तुमच्या कविता मीं वाचल्या आहेत; त्याच ना तुम्हीं?" तिचा काळासावळा पण मोहक चेहरा आनंदाने खुलला. मला तिचा चेहरा गोड व निर्व्याज वाटला. तिचें बोलणें सरळ व खुलास होतें. बांधा ठेंगणासाच होता. अंगापिडानेहि ती चांगली सशक्त दिसली. थोडक्यांत सांगायचें म्हणजे चार महाराष्ट्रीय बाया असतात तशी ती होती. तिने मोठ्या उल्हासाने आपल्या कामाची माहिती दिली. आपले मुख्य कसे दिलदार आहेत–त्यांचें

बोलणेंचालणें कसें मनमोकळें असतें, कांही चुकलें तर ते कसे नीट समजावून सांगतात, वगैरे गोष्टी मला ऐकवल्या. तिच्या कचेरींतील मुख्य मला ठाऊक होते. कोणावरहि चटकन् छाप बसावी असे ते होते. त्यांचा देह धिप्पाड, त्यांचें हसणें सातमजली, त्यांचें बोलणें मोठ्यांदा, ज्याला मध्यम स्थितींतील लोक पापभीरूपणा म्हणतात त्याचा अभाव, स्वभावाने दुष्ट व क्षुद्र नव्हते, पण एकदा शत्रुत्व आलें तर शाब्दिक व वेळ पडल्यास शारीरिक हल्ला करण्यास मागेपुढे न पाहणारे असे होते. साहित्यगुणहि त्यांच्यांत होते. माझ्याशीं बोलणाऱ्या बाईवर त्यांची छाप पडावी ह्यांत कांहीच नवल नव्हतें. पण बायका बोलायला लागल्या म्हणजे घरगुती गोष्टी निघायच्याच. ह्या गप्पा झाल्यावर तिने मला विचारलें, "मुलं किती? केवढीं आहेत? तुमच्या-शिवाय राहतात का?" मींहि पण तीच चौकशी केली. बाई उत्तरली, "मला मुलें नाहीत." "खरंच, तुमचं लग्न झालं नसेल, नाही?" "छे! माझं लग्न झाल्याला झालीं चांगलीं सहा वर्षं!" ती म्हणाली. उगीच आपण मुलांबद्दल प्रश्न विचारले असें वाटून मी गप्प बसलें. थोडा वेळ थांबून बाई आपणहूनच म्हणाली, "मी माझ्या नवऱ्याबरोबर राहत नाही–" तरीसुद्धा पुढे प्रश्न विचारण्याचा धीर मला होईना. तिलाच काय

वाटलें कोणास ठाऊक, ती आपली हकीकत पुढे सांगूं लागली, "माझे आईवडील वारले व माझ्या एका चुलत्याने मला वाढवलें. मी मॅट्रिक झाल्यावर माझ्या मनांत नसतांनासुद्धा त्यांनी माझें लग्न करून दिले." "तुमचे यजमान अशिक्षित आहेत होय?" मीं विचारलें. "छे! छे! ते चांगले एम्. ए., पीएच. डी. आहेत. पण माझं मनच त्यांच्याकडे ओढले जाईना." मीं मनांत म्हटलें, "कालिदासानेच मुळीं तरुण मुलींना मोकळीक दिली आहे ना! 'तो कांही विलोभनीय नव्हता असें नाही–तिला कांही समजत नव्हतें असेंहि नाही. पण तिला तो नाही आवडला झालें! कारण व्यक्ति तितक्या प्रकृति!' असें म्हणून त्याने नाही का इंदुमतीच्या स्वयंवराचें वर्णन केलें? बाई, त्या इंदुमती-च्याच परंपरेंतील तूं!" तरीदेखील माझे चार पावसाळे जास्त झाले होते, नवऱ्याजवळ न राहणाऱ्या बाईचें जीवन किती कठीण ह्याची जाणीव मला होती. तिच्या आत्मविश्वासाचें थोडें कौतुक आणि तिच्या मुग्धपणा-बद्दल थोडी करुणा वाटूनच मीं विचारलें "लग्न मनाविरुद्ध झालें तरी नवरा जर सद्गुणी व सुशिक्षित असेल तर त्याचें-आपलें पटतें का नाही हें तरी तुम्हीं निदान पाहावयाचें होतें! कदाचित् सहवासाने प्रेम उत्पन्न झालें असतें." "तोहि प्रयत्न मीं करून

पाहिला, " ती म्हणाली. " काय ? त्यांचा स्वभाव चमत्कारीक आहे ? " मीं विचारलें. " छे : ! तसें कांही नाही; ते फार सुस्वभावी आहेत, शिकलेले आहेत," ती थोडी थांबली, नंतर मान हालवून म्हणाली. " त्यांच्यांत तडफ म्हणून नाहीच, ते फारच गरीब आहेत हो ! मी त्यांच्याबरोबर बिऱ्हाड थाटून होतें की–कधी एक अवाक्षर नाही की रागावणें नाही !–" माझ्या डोक्यांत लख्खन् प्रकाश पडला. मला माझ्या चाईचा अनुभव आठवला, मला कोर्टांतली केस आठवली. माझ्या ओळखीचे आणखी एक कुटुम्ब आठवलें. गृहस्थ सुसंस्कृत, विद्वान् व रसिक होता–त्याचे ते उदास, करुण डोळे, त्याच्या बायकोचा खुला उमदा चेहरा, त्याच्यावर दिसत असलेला आत्मविश्वास, किंचित् पुरुषी उद्धटपणा हें आठवलें. तें जगांत दंपती होते, पण त्यांचें खरें नातें नवराबायकोचें नव्हतें, मित्र-मैत्रिणीचें नव्हतें, तर मातापुत्राचें होतें. कोर्टांतली केस सोपी होती, तिचा निकाल समाधानकारकपणें लावतां आला–तेथील मंडळी एकमेकांना ओळखून होती; पण मध्यमवर्गाचें सर्वच अर्धवट. माझ्या शेजारीं बसलेली तरुण बाई मला विचारीत होती, " काय हो, आता घटस्फोटाचा कायदा झाला म्हणजे मला नीट काडीमोड मिळेल, नाही का ? " पण माझें मन दुसरेंच एक कोडें सोडविण्यांत गुंतलें होतें–

वर-वर संस्कृतीचीं आभरणें ल्यालेल्या पण आंतून रानटी पौरुषाची पूजा करणाऱ्या ह्या 'तडफदार' तरुणी आणि सुसंस्कृत, शिक्षणाने कोमल मनोवृत्ति झालेले अहिंसक तरुण ह्यांची जोडी एकत्र नांदणार कशी ?

बीज-क्षेत्र

माझी लेक नवऱ्याशीं भांडून त्याला कांही न कळवतां घरीं आली होती. नवरा मारतो व सासू सारखी उणीदुरी बोलते असें ती सांगत होती. मी जों संध्याकाळीं कामावरून घरीं येतें तों धाकटीने दाराशींच सांगितलें, "आपली ताई आली आहे." तिच्या-पाठोपाठच मैना आली, माझ्या पायां पडली, व मला मिठी मारून, "बाई, आतां माझं कसं होणार?" म्हणून रडली होती. ती शांत झाल्यावर मीपण बैठकीच्या खोलींतच लवंडलें. ती एकीकडे आपल्या एका वर्षाच्या अचपळ मुलामागे धावत होती व एकीकडे मला घरची हकीकत सांगत होती. मुलगा नुकताच चालायला लागला होता. तो क्षणोक्षणीं पडे, जरा तोंड वाकडें करी की परत उभा राहून डुलत-डुलत चालूं लागे. तिने त्याला धरून ठेवलें की सुटून जायची धडपड करीत डोकें आपटून घेई. असा प्रकार

चालला होता. मीं म्हटलें, "कमाल आहे बाई, तुझ्या गुंड पोराची ! एवढ्यांत दहादां लागलें, पण स्वस्थ कांहीं बसत नाही." "त्याच्यावरून तर किती भांडणें होतात ! काल त्याला पाजायला घेतला तर तो अशीच मस्ती करीत होता, आणि एकदम उसळी मारलीन् तर भिंतीवर डोकें आपटलें. मग सासूबाई खूप बोलल्या व त्यांनी मारलें." मैनेने खालच्या मानेने सांगितलें. "अग, पण तूं त्याची आई, तुला नाही का त्याची काळजी ? सांगावें असें सासूबाईंना." मैनेची मान वरती झाली. तिचे डोळे चमकले. भुवया रागाने आकुंचित झाल्या. तिने रुद्ध स्वरांत उत्तर दिलें, "मीं तसें सासूबाईंना सांगितलें, तर त्या म्हणाल्या, 'चूप-चूप, किती तोंड करतेस ? म्हणे आई ! तूं त्याला संभाळणारी दाई आहेस दाई ! म्हणे, 'पोसलें माझ्या पोराला ! ' कुठचा तुझा पोर ? तुझ्या कुणग्यांत आम्हीं आमच्या कुळाचें बीज रक्षण करायला दिलें. तुला खायला घातलें त्या अन्नावर तो पोसला. पहिल्यांदा आंत पोसलास आतां बाहेर पोसतेस—दाई ती दाई, आणि वर मिजास पहा!' " पडल्या-पडल्याच मीं तिच्या पाठीवरून हात फिरवून तिला शांत केलें. पण मनाच्या त्या त्रस्त परिस्थितींतहि मला आठवण होऊन क्षणभर हसूं लोटलें.

" भस्त्रा माता पितुः पुत्रः येन जातः स एव सः ।
भरस्व पुत्रं दुष्यन्त मावमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥ "

" आई केवळ चामड्याची पिशवी आहे. मुलगा बापाचाच. बापच त्याच्यारूपे जन्म घेतो. हे दुष्यन्त-राजा, मुलाला संभाळ. शकुन्तलेचा धिःकार करूं नकोस."

मैनाच्या सासूबाई आणि दुष्यन्तराजा ह्यांच्यांत किती बरें अंतर ? असेल तीन-चार हजार वर्षांचें. पण ह्या हजारो वर्षांच्या कालदरीने विभागलेले हे दोन जीव एकाच संस्कृतीने कसे अगदी जवळ बांधले गेले होते !

हाच तो बीजक्षेत्रन्याय. पण त्याचा उपयोग मात्र दुधारी शस्त्रासारखा दुहेरी होई. दुष्यन्ताच्या परिस्थितींत जेव्हा एखाद्या स्त्रीशीं लग्न झाल्याचा पुरावा देतां येत नसेल–किंबहुना लग्न झालेंच नसेल–तेव्हा ज्याचें बीज त्याचे संतान असा युक्तिवाद लढवून मुलावर हक्क सांगायचा आणि जेव्हा पुत्रोत्पत्तीची शक्ति नसेल तेव्हा क्षेत्रावर हक्क सांगून क्षेत्रांत जें उगवेल तें शेताच्या धन्याचें म्हणून त्यावर हक्क सांगायचा व बऱ्यावाईट मार्गानें संतति मिळवायची असा पूर्वीचा राजमार्ग होता.

मातृत्व ही एक नैसर्गिक घटना आहे. पितृत्व हा एक सामाजिक संकेत आहे. आणि समाजांत नैसर्गिक

घटनांपेक्षा सामाजिक संकेतांनाच जास्त प्राधान्य असतें-इतकेंच नाही तर नैसर्गिक घटनांचा उपयोग सामाजिक संकेतांना बळकटी आणण्यासाठी होतो. विवाह हाहि एक अतिप्रभावी सामाजिक संकेत आहे. त्यांत मालकी हक्क आहे, वारसा आहे, संपत्तीच्या सर्व कल्पना केंद्रीभूत झालेल्या आहेत. जिच्याशीं लग्न झालें तिच्यावर नवऱ्याची सर्वस्वीं मालकी असते, व तिची संतति नवऱ्याची होते. एकदा हा संकेत मान्य केला म्हणजे मूल कोणाच्या बीजाचें हा प्रश्न विवाहबंधनांत झालेल्या संततीबद्दल उत्पन्न करून घोटाळा मात्र निर्माण होतो, व पूर्वीं ह्या प्रश्नाला फारसें महत्त्वहि नव्हतें. बायको लग्नाची नसली तरच कोणाचें बीज हा प्रश्न उद्भवे. विवाहांतील व विवाहबाह्य, औरस व अनौरस, हे भेद हळूहळू निर्माण झाले.

दुष्यन्ताच्या कथानकांत-म्हणजे कालिदासाचें शाकुन्तल नव्हे, तर महाभारतांतील आख्यान-घटना मोठी मजेदार आहे. दुष्यन्त कोण हें समजून शकुन्तला त्याच्या गळ्यांत पडली. टाकून दिलेल्या, आश्रमांत वाढलेल्या ह्या अनाथ, महत्त्वाकांक्षी मुलीने मोठा डाव रचला, मोठें धाडस केलें, पण बिचारीला तोंडघशी पडायची पाळी आली होती. ती मुलगा घेऊन राजाच्या राजधानींत गेली, पण राजाने तिला

ओळखूनहि जणू कांही आपण त्या गांवचेच नाही असे दाखवले. राजाने तिच्या आईचें चारित्र्य बाहेर काढलें, तर शकुन्तलेने त्याला दुरुत्तरें केलीं. गाठ पडली ठकाठका असा हा प्रकार झाला. ती जीव तोडून त्याला दिलेल्या आणाभाकांची आठवण देत होती. ती म्हणे, "राजा, तूं कितीही खोटें बोल. तुला कितीही वाटो कीं त्या वेळी तर मी एकटा होतों, माझ्या कृत्याला साक्षी कोणी नव्हतें; पण सूर्यचन्द्र, जल आणि अग्नि, आकाश आणि पृथ्वी, तुझें स्वतःचें हृदय आणि यमधर्म, दिवसरात्र, सकाळ आणि सांज हीं सर्व मनुष्याच्या प्रत्येक कृत्याचे निरीक्षण करतात बरें !" पण ही सर्व विनवणी व्यर्थ होती. राजाने त्या वेळींच तिला राजधानींत आणलें असतें तर लग्न न होतांहि ती त्याच्या अंतःपुरांत राहती. पण आता इतक्या वर्षांनी केवळ मुलाच्या आशेने राजाने एका स्वैरिणीचा स्वीकार केला हा ठपका त्याला नको होता. ती त्याच्या घरीं राहून मग तिच्या पोटीं कोणाचेंहि पोर असतें तरी त्यावर त्याची सत्ता होती. पण केवळ एका वेळीं कांही वर्षांपूर्वी मीं हिच्याशीं संगत केली होती असें म्हणून मुलावरील त्याचें पितृत्व सिद्ध होत नव्हतें. म्हणून आकाशवाणी व्हावी लागली व 'मुलगा तुझ्या बीजाचा' अशी खात्री पटवून शकुन्तलेला त्याला स्वीकारतां आली. त्याच्या बीजाची संरक्षक म्हणून तिचें चोज,

एरवी नाही. ह्याउलट विधिपूर्वक सर्वांच्यासमक्ष लग्नाची बायको आणली म्हणजे तिच्या पोराच्या मालकीसाठी बीजकर्तृत्वाची मुळीं गरजच लागत नव्हती. एकदा स्त्रीवर मालकी सिद्ध झाली म्हणजे मग तिच्या कुंवारपणीं, विधवापणीं, आपणापासून वा इतरांपासून होणाऱ्या सर्व मुलांचें पितृत्व नवऱ्याकडे असे.

त्या वेळच्या स्त्रियांची कोण ही अनुकंपनीय अवस्था ! छेः ! आपल्या हल्लीच्या कल्पना त्या काळावर लादणें योग्य नाही. स्त्रीला आपला दीर म्हणजे हक्काचा प्रियकर वाटत असे. दिराबद्दल तिचे विचार काय असतील याची कल्पना हल्लीच्या कांही लोकगीतांवरून चांगली करतां येते. पुढे-पुढे हें नातें नाहीसें होऊन फक्त निपुत्रिक विधवेलाच संतति निर्माण करण्यासाठी दिराशीं संबंध ठेवायची परवानगी होती—

येथपर्यंत माझे विचार कसे यंत्रासारखे चालले होते ! पण एकदम मला कसलीतरी आठवण झाली. कसल्यातरी दुःखद विचाराने माझें हृदय थरारलें. मला परत महाभारतांतल्या ओळी दिसूं लागल्या. त्या प्राचीन काळीं एका स्त्रीवर एक भयंकर अत्याचार झाला होता, व त्याचें चित्रण इतकें जिवन्त, इतकें विदारक होतें की आजहि नुसत्या आठवणीने माझें मन कसें जळत होतें ! हा अत्याचार कांही आताच्या

मध्यमवर्गीय नीतिकल्पनांचें स्तोम माजवून मीं मनाला भासवून घेतलेला नव्हता. त्या वेळच्या कवीलाहि तो तसा वाटला होता.

मी ताडकन् उठलें. मैनेने विचारलें, "बाई, काय झालें ?" "कांही नाही. तें समोरचें लठ्ठ पुस्तक आणून दे." आदिपर्वातून तो भाग उघडून मीं परत वाचला. म्हाताऱ्या शंतनूने आपल्या पराक्रमी मुलाच्या सुखाचा बळी देऊन एका शीलभ्रष्ट, सुंदर पोरीशीं लग्न केलें होतें. ती सत्यवती. तिला दोन मुलगे झाले. एक लग्नाचे आधी मेला. दुसऱ्यासाठी भीष्माने काशिराजाच्या मुली आणल्या. त्यांतली मोठी अंबा. तिने स्वतःला जाळून घेतलें,व दुसऱ्या दोघींचें शंतनूच्या धाकट्या मुलाशीं–विचित्रवीर्याशीं–लग्न लागलें. म्हातारपणाचा हा मुलगाहि संतति न होतांच मेला. आता पुढे कुलक्षय होणार म्हणून सत्यवतीने, "भीष्मा, तूं लग्न तरी कर, नाही तर भावजयीला संतति तरी निर्माण कर" म्हणून हट्ट धरला. त्या मानी राजपुत्राने तें ऐकलें नाही. तेव्हा सत्यवतीने निर्लज्जपणें आपला कुंवारपणाचा वृत्तान्त सांगितला व आपल्या मुलाला –व्यासाला–बोलावण्याचा बेत सांगितला. भीष्माने ह्या बेताला मान डोलावली. ह्यापुढचा कथाभाग असा आहे : ही दुष्ट सासू आपल्या थोरल्या सुनेला बोलावून

मायावीपणें म्हणते, "कौशल्ये–(काशीकोसलची राजकन्या)–, बाई, माझें बोलणें ऐक. आपला कुलक्षयच होणार होता. पण भीष्माने मला युक्ति सांगितली आहे. नाही म्हणूं नकोस. तुझें कल्याण होईल. त्या युक्तीप्रमाणे वागून पुत्राला जन्म दे व वंशवर्धन आणि राज्यवर्धन कर." ह्या मोघम बोलण्यांत सत्यवतीने भीष्माचें नांव मोठ्या खुबीने गोवलें आहे. 'भीष्माची युक्ति' ह्या शब्दाने सुनेला वाटावें की सासू पुत्रोत्पत्तीसाठी माझ्या शूर दिराची निवड करते आहे म्हणून, व तशी आशा बिचाऱ्या अंबिकेच्या मनांत उत्पन्न झाली असें कवीने पुढे स्पष्टच केलें आहे. पुढच्या अध्यायाच्या पहिल्या चार कविता म्हणजे मला काव्याची परिसीमाच वाटते. त्या वाचतांना जुनी, न बुजलेली जखम परत वाहावी तसें मला होतें. प्रत्येक चरणांत किती चित्रें डोळ्यांपुढून जातात. आठच ओळींत एका पतित, भ्रष्ट वृद्धेचें कारस्थान, एका अभागी राजकन्येचीं सुन्दर स्वप्नें, तिची विटंबना व मानहानि इतक्या घटनांची हकीकत स्पष्ट, मोजक्या शब्दांत, गूढपणाचें अवडंबर न माजवतां दिलेली आहे.

"ततः सत्यवती काले वधूं स्नातां ऋतौ तदा।
संवेशयन्ती शयने शनकैः वाक्यमब्रवीत्॥"

"नंतर योग्य वेळीं, ऋतुस्नात अशा वधूला

शय्यागारांत पोहोचवतांना सत्यवती खालील शब्द बोलली. "

" कौसल्ये देवरः ते अस्ति सो अद्य त्वानुप्रवेक्ष्यति।
अप्रमत्ता प्रतीक्ष्यैनं निशीथे आगमिष्यति ॥ "

" कौसल्ये, तुझा एक दीर आहे. आज तो तुझ्या ठायीं येईल. विनयाने त्याची वाट पाहा. तो आज रात्रीं येईल. "

(नुसता 'दीर' असा मोघम शब्द आहे. अम्बिकेला आपल्या सासूचें पूर्वचरित्र माहीत नव्हतें. " भीष्माने युक्ति सांगितली आहे " असें सर्वस्वीं खोटें ती आधी बोललीच होती. शिवाय आपण जो दुष्ट बेत योजला होता तो जणू काय भीष्माचीच युक्ति असेंहि तिला जमाला भासवायचें होतेंच.)

" श्वश्र्वास्तद्वचनं श्रुत्वा शयाना शयने शुभे ।
साचिन्तयत्तदा भीष्ममन्यांश्च कुरुपुङ्गवान् ॥ "

" सासूचें हें भाषण ऐकून सुन्दर शय्येवर निजलेली ती मनांत भीष्माचें व इतर कुरुवीरांचें चिंतन करूं लागली."

पहिल्याने सर्व राजांसमक्ष आपल्याला हिरावून नेणाऱ्या भीष्माची वीरमूर्ति तिच्या डोळ्यांपुढे आली. विचित्रवीर्यासारख्या रोगी, नाजूक पुरुषाशीं लग्न लागलें

त्या वेळचा मनोभंग, मनांतील सुप्त आशा व आता ती पूर्ण होईल कां ? अशी सोत्कंठ हुरहूर–नंतर लगेच त्याची ब्रह्मचर्याची प्रतिज्ञा तिला आठवली असावी–छेः ! तो कसचा येतो ?–मग कोण बरें ? म्हणून कौरवांच्या दरबारांतील इतर वीरकौरवांच्या मूर्ती ती आठवते.)

“ ततो अम्बिकायां प्रथमं नियुक्तः सत्यवाग् ऋषिः ।
दीप्यमानेषु दीपेषु शयनं प्रविवेशह ॥ ”

“ नंतर अम्बिकेसाठी योजिलेला तो सत्यवाक् ऋषि दिव्यांनी उजळलेल्या त्या शय्यागारांत आला.”

(शय्यागारांत व अम्बिकेच्या सोत्कंठ हृदयांत आशेचे दीप पाजळले होते.)

“ तस्य कृष्णस्य कपिला जटा दीप्ते च लोचने ।
बभ्रूणि चैव श्मश्रूणि दृष्ट्वा देवी न्यमीलयत् । ”

“ त्या काळ्या पुरुषाच्या तांबड्या जटा, अंगारासारखे डोळे व पिंगट मिशा पाहून देवी अंधारली.”

[न्यमीलयत्=निमिमील । (कालिदास : रघुवंश, आठवा सर्ग–“ निमिमील नरोत्तमप्रिया हृचन्द्रा तमसेव कौमुदी । ” “ चन्द्र गेल्याने कौमुदी जशी अंधारांत विलीन होते तशी चैतन्याने स्फुरणारी राणी काळोखली–मेली.”) अंबिकेचें शय्यागृह व हृदय तसेंच आशेने

पाजळले होतें–तिचें शरीर जिवन्त राहिलें, पण हृदयाचे–आशेचे–कोळसे झाले.]

आणि अजून माझें मन त्या अभागी जीवाच्या या भयंकर विटंबनेने बधिर होतें. ही बीजक्षेत्रन्यायाची विटंबना आहे, 'वीर' शब्दाची विटंबना आहे, ही एका कोळ्याच्या पोरीने क्षत्रिय कुळाची केलेली विटंबना आहे, की–की भीष्माने आपल्या महत्त्वाकांक्षी, शीलभ्रष्ट सावत्र आईवर उगवलेला भयंकर सूड आहे!

मारिकुट्टी

गाडी स्टेशनांत उभीच होती. शोधतां-शोधतां बायांच्या दुसऱ्या वर्गाच्या डब्यावर माझ्या नांवाची चिठ्ठी आढळली, व मी दार उघडून आंत शिरलें. सामान वगैरे लावून झाल्यावर बरोबरच्या गृहस्थांना निरोप दिला व पुढच्या चोवीस तासांच्या माझ्या वसतिगृहांत सभोवार पाहिलें. आणखी दोन बाया डब्यांत होत्या— एक मध्यम वयाची व एक तरुण. ती तरुण बाई पोचवायला आलेल्या गृहस्थाशीं जोरजोराने हातवारे करीत, मधूनमधून हसत-हसत, कुठच्यातरी द्राविड भाषेंत बोलत होती. एवढ्यांत शिटी झाली, गाडी हालली, व थोड्याच वेळांत आम्हीं मद्रासचें स्टेशन मागे टाकलें. त्या तरुण बाईने माझ्याकडे वळून विचारलें, "वेय्यर गोइंग?" मीं म्हटलें, "कोचीन." लगेच तिने टाळी वाजवली व त्या वयस्क बाईकडे वळून म्हणाली, "आउ फन्नी! वि आर आल्ल गोइंग

सेम टौन !" मद्रासहून कोचीनकडे जाणाऱ्या गाडीच्या एका डब्यांत कोचीनला जाणारीं तीन माणसें असावींत ह्यांत नवल कांहीच नव्हतें. पण तिला तसें वाटलें खरें! ती मनापासून हसली व तिच्या काळ्याकुट्ट चेहऱ्यावर तिच्या पांढऱ्याशुभ्र दांतांचा प्रकाश पडला. किती कुरूप होती ती! तिचें कपाळ अरुंद होतें, केस काळे-भोर आणि भुंग्यासारखे कुरळलेले, नाक बसकें नि फेंदारलेलें, व ओठ बरेच जाड. तिचें इंग्रजी बोलणें पण कानाला कसेंसेंच लागे. कुठलेंच वाक्य ती व्याकरणशुद्ध बोलत नव्हती, आणि त्यांतून जवळजवळ प्रत्येक शेवटचें व्यंजन द्वित्त म्हणायची तिची लकब आणि 'ओ'च्या जागीं 'व', 'इ'च्या जागीं 'यी' व 'ग्'च्या जागीं 'क्' म्हणण्यामुळे तिचें बोलणें कठोर लागत होतें. ती धाडकन् माझ्याशेजारीं बसली व माझ्याकडे वळून म्हणाली, "माझें नांव आहे मारीकुट्टी (छोटी मेरी)." ती दुसरी बाई म्हणाली, "माझें नांव आहे सारम्मा (सेराबाई)." अर्थात् मलाहि म्हणावेंच लागलें, "माझें नांव–" इतक्यांत पंखांची फडफड झाली, व मी चकित होऊन इकडेतिकडे पाहिलें तों समोरच माझ्या पेटीवर एक मोठें थोरलें टोपलें ठेवलेलें दिसलें. त्यांतूनच पक्ष्यांचा फडफड शब्द ऐकूं आला. कोंबड्या दिसताहेत–आता माझ्या पेटीची काय घाण होईल देव

जाणे !–असें मनांत येऊन मीं ‘ कोंबड्या कुणाच्या ? ’ म्हणून विचारण्यासाठी मारीकुट्टीकडे नजर टाकली. ती सारम्माशीं बोलण्यांत गर्क झाली होती. इतक्यांत तिच्या डोक्यांत कांहीतरी हालल्याचा भास झाला, आणि मला एक विलक्षण दृश्य दिसलें–मारीकुट्टीच्या काळ्या-भोर कुरळ्या केसांत एक पांढरीशुभ्र ऊ प्रवास करीत होती. त्या दाट कुरळलेल्या केसांत प्रवास करणें काय सोपी गोष्ट होती ? ती ऊ केसांच्या मळसूत्राकार गुंडाळींत सापडली होती व ती फिरून परत पहिल्या जागींच येई. मला अगदी शिसारी आली. पण माझे डोळे तेथून हालेचनात. ती ऊ गोल-गोल हिंडून थकून जाईल की तिला पुढचा मार्ग सापडेल ही जणू काय मला काळजी लागली होती. एवढ्यांत मारी नाक फेंदारून कर्कश हसली. तिचें तें रूप, तें बोलणें, त्या घाणेरड्या कोंबड्या व ती ऊ ! माझ्या मनांत घृणा उत्पन्न होऊन, नको तें दृश्य म्हणून मीं एक पुस्तक काढून शक्य तों लांब कोपऱ्यांत अंग चोरून बसून वाचावयास सुरुवात केली.

अर्धा तास झाला असेल. डब्यांत सर्व सामसूम होतें. ती स्तब्धता मला जाणवून मीं वर पाहिलें तों सारम्मा पलीकडच्या बाकावर पाय लांबवून पडली होती, व मारीकुट्टी माझी पेटी शेतखान्यासमोर ओढून,

शेतखान्याचें दार उघडें टाकून, एका हातावर हनुवटी टेकून एकाग्रतेने पायखान्याच्या खोलींत टक लावून बसली होती. तिच्या तोंडावरून ती भावनावश झालेली दिसत होती. ही विचित्र बाई अशी काय बसली आहे असा माझ्या मनांत विचार येतो तोंच ती उद्गारली, "माझीं छबडीं तीं! जाईच्या फुलांची रास घातली आहे जणू! सिस्टर, सिस्टर, बघा ना जरा-" सारम्मा तर उठलीच, पण मींहि हा प्रकार काय आहे म्हणून पुढे होऊन उघड्या दारांतून शेतखान्यांत डोकावलें. तोंड धुवायच्या भांड्याखाली मोकळी जागा असते तेथे पांच लहान पांढरींशुभ्र कबुतरें बाजरी खात होतीं-डौलाने चालत होतीं-घशांतून लाडिक आवाज काढीत होतीं. मीं मारीकुट्टीकडे पाहिलें-तिच्या डोळ्यांतून वात्सल्य ओसंडून जात होतें. ती सांगत होती, "बिचारीं कालपासून त्या टोपलींत कोंडून पडलीं होतीं! आता पहा जरा पाय हलवायला मिळालें तर कशीं खुशाललीं आहेत तीं! माझीं जाईचीं फुलं तीं!" तिने एकेकाला उचलून कुरवाळलें, क्षणभर आपले गाल त्यांच्या शुभ्र मऊ अंगावर टेकले व त्यांना उचलून परत टोपल्यांत ठेवलें. मी मात्र स्तिमित नजरेने मारीकुट्टीकडे पाहत होते. तिच्या कुरूप चेहऱ्यामागे लपलेलें जाईच्या फुलासारखें कोमल, काव्यमय हृदय

कसें ढगाआडच्या सूर्यप्रकाशासारखें आल्हाददायक वाटत होतें! ती परत माझ्याशेजारीं येऊन बसली. मी खिडकींतून बाहेर पाहूं लागलें. "अंधारांत बाहेर काय पाहतां आहां?" मीं म्हटलें, "छे! बाहेर अंधार नाही–पूर्णिमा चार दिवसांवर आली नाही का? पाहा कसं लख्ख चांदणं पडलं आहे तें!" ती माझ्या खिडकीशीं येऊन दोन क्षण मुकाट्याने बाहेर डोकावून पाहात होती. एक निःश्वास टाकून ती म्हणाली, "ह्या वेळीं आम्ही पुनवेचा चंद्र परस्परांच्या सहवासांत पाहूं." मला तिच्या बोलण्याचा अर्थ कळला नाही. वाक्य तर ती सबंध डबाभर ऐकूं जाईल एवढ्या मोठ्याने म्हणाली होती. मीं हळूच विचारलें, "तुम्हीं काय म्हणता मी उमजलें नाही." ती सांगूं लागली, "त्याचं असं आहे, मी घरापासून शेकडो मैल दूर राहते. मागच्या वेळीं मी नोकरीच्या गांवीं गेलें तर आई लागली रडायला. तशी मीं तिला म्हटलें, 'हें बघ आई, मी तुला दर दोन दिशीं पत्र पाठवीन आणि दर पुनवेला तूं बरोबर आठ वाजतां चंद्राकडे पहा, मीपण पाहीन–एकाच चन्द्राकडे दोघींनी एकाच वेळीं पाहिलं म्हणजे एकमेकींशीं बोलल्यासारखंच आहे.' गेल्या वर्षभर आम्हीं तसंच केलं. आता पुढचा चन्द्र मात्र घरच्या अंगणांत आईजवळ बसून बघेन मी." ह्या

विलक्षण बाईने अगदी सहजगत्या सांगितलें–मला आश्चर्याचा आणखी एक धक्का बसला. तिचें बोलणें, हसणें सगळें कसें अगदी लहान मुलासारखें भाबडेपणाचें होतें! तिच्या भावनांत काव्य होतें, व तिचें मन मुलासारखें सरळ होतें. त्यांत गुंतागुंत नव्हती, साशंकता नव्हती–आयुष्यांत जें पडेल तें करायचें, जें मनांत येईल तें बोलायचें. काय तिला कधी धक्के बसलेच नव्हते का? इतका का तिच्या जीवनाचा मार्ग सरळ गेला होता? मीं तिला विचारलें, "तुम्हीं काय करतां? कॉलेजांत असतां होय?" "छे! छे! मी एका वेड्याच्या इस्पितळांत मुख्य नर्स आहे." तिने सांगितलें. "वेड्यांच्या संगतींत सबंध दिवस घालवायचा म्हणजे फार कठीण नव्हे का?" मीं विचारलें. "नाही हो, मुळींच नाही. उलट दवाखान्यांतल्या कण्हणाऱ्या-कुंथणाऱ्या रोग्यापरीस हें बरं! मुलांसारखें त्यांचें करावें–त्यांचें मन रमवावें. आठवड्यांतून दोनदा मोटारींत घालून त्यांना फिरायला नेते. कोणाला वाटतं, आपण राणी आहोंत, म्हणून तिच्याशीं तसं बोलावं; एकाला वाटतं, मी मोठा वकील आहे म्हणून, त्याच्याशीं कोर्टकचेरीचीं बोलणीं काढावीं; एकीला वाटतं की, तिला खूप मुलं आहेत–तिला बाहुल्या आणून दिल्या आहेत--रोज ती आपल्या

मुलांच्या गोष्टी सांगते. आणि खरं सांगूं का हो, ती लहानपणींच विधवा झाली आहे. तिला हो कुठचीं मुलं ?" मारीकुट्टी मोठ्याने व मनापासून हसली. मला क्षणभर त्या हसण्याचा राग आला; पण मग लक्षांत आलें की, मारी हसली ती कांही दुष्टपणाने नव्हे—केवळ बालिशपणामुळे. जिला कधी मूल झालेंच नाही तिने आपल्याला मुलें आहेत म्हणून सांगावें हा विरोधाभास तिच्या बुद्धीला कळला. त्याच्यामागच्या भग्न मनोरथाचें आकलन होण्याइतकी ती मोठी झाली नव्हती—नाही, कधीहि होणार नाही. तिचें म्हणणें बरोबर होतें. एरवीचे रोगी आयुष्याच्या झगड्यांत दुखावलेले, पराजित झालेले, सदा कष्टी असे असतात. पण वेड्यांचें तसें नाही. त्यांना आयुष्यांत जें मिळवतां आलें नाही तें मिळवलेंच ह्या गोड भ्रान्तींत ते आनंदांत असतात. त्यांनी जीवनाचा पराजय करून हेंचि देहीं हेंचि डोळां निर्वाण—इच्छापूर्ति—गाठलेली असते. ते वेडे आणि ही सदा मूल असलेली त्यांची नर्स ! योग्य ठिकाणीं योग्य माणूस पडलें बुवा ! हा विचार माझ्या मनांत आला.—

शेजारच्या बाकावरची सारम्मा मोठ्याने हसली. "काय हो, तुम्हांला हसायला काय झालें ?" सारम्मा पडल्या-पडल्याच म्हणाली, "मला ह्या मारीची गम्मत वाटली. आता पहा कशा गप्पा सांगते आहे !

दहा-बारा वर्षांपूर्वी तुम्हीं तिला पहायची होतीत. एवढीशीशी काटकुळी पोर होती. नुकतीच नर्सचें शिक्षण घेण्यापूर्वी माझ्या हाताखालीं आली होती. सारखी रडायची, धड खायची नाही, प्यायची नाही, चोरासारखी वावरायची—कधी प्रश्न विचारला तर दोन शब्द बाहेर पडायचे नाहीत तिच्या तोंडांतून. काल इतक्या वर्षांनी अचानक गाडीत एकदम भेट झाली. मला ओळखलीच नाही तीच ही मारी म्हणून." मारी-पण हसली व मान वेळावून म्हणाली, "सिस्टर, त्या वेळीं माझी स्थिति निराळी होती. मी अनोळखी माणसांत आलें होतें. मला नर्सच्या कामाची इतकी शिसारी यायची की, काम केलेल्या हाताने कांही खाऊं-पिऊं नये असं वाटायचं." मला पटलं तिचं. शरीरशास्त्र शिकतांना प्रेतांची हळूहळू चाकूने चिरफाड करावी लागे त्या वेळीं पहिल्या-पहिल्याने मला अगदी असेंच होई. मीं विचारलें, "तुम्हांला जर ह्या कामाची इतकी शिसारी तर त्यांत शिरलां कशाला?"

"मला गत्यन्तरच नव्हतं," ती म्हणाली, "माझे बाबा होते तोंवर एखाद्या राणीसारखी माझी परिस्थिति होती. घरांत इकडची काडी तिकडे करूं द्यायचे नाहीत. पण ते अगदी ऐन उमेदींत वारले. त्यांचा धंद्यांत गुंतवलेला पैसा बुडला, कारण आम्हांला

त्यांत कांहीच समजत नव्हतें. पांच भाऊ माझ्या पाठचे–मग काय करायचें ? गांवच्या पाद्र्यांच्या वशिल्याने आईने माझी नर्स म्हणून शिकण्याची व्यवस्था केली. आता भाऊ मिळवते आहेत–कुटुम्ब सावरलं आहे. आई म्हणते नोकरी सोड म्हणून. पण मलाच बरं वाटत नाही भावांच्याकडे तुकडे मोडणें." ही सर्व हकीकत तिने सहज नेहमीच्या स्वरांत सांगितली. त्यांत दुःख नव्हतें, स्वतःबद्दल कीव नव्हती की अभिमान नव्हता. ती कांही स्थितप्रज्ञ नव्हती. तिला सुखदुःखें सारखीं नव्हतीं. तिचें मन कांही योग्यासारखें मानवी व्यवहारापासून अलिप्त नव्हतें. उलट ती जीवनांत पूर्णपणें बुडलेली होती. अगदी लहानसहान गोष्टींतून ती स्वतःला आनंद निर्माण करीत होती आणि स्वतःला नकळत जिथे जाईल तिथे आनन्द पसरीत होती. आताच पाहा ना, ती मला पुढे सांगूं लागली, "आणखी आता मला नोकरी चांगली आहे. माझं बिऱ्हाड सुरेख आहे. आठवड्यांतून दोनदा सिंहाचलंवर गेलं की समोरचं बंदर व पुढे पसरलेला अफाट समुद्र कितीदा पाहिला तरी परत-परत पाहावासा वाटतो. आता मला पारूरसारख्या लहान गांवांत करमणारपण नाही." "म्हणजे तुम्हीं विजगापट्टमला असतां वाटतं ?" मीं विचारलें. "नाही, वाल्टेरला–

तिथून कधीकधी बंदरावर जाते, पण आमचं इस्पितळ वाल्टेरला आहे. तुम्हीं पाहिलं आहेत का? फार छान शहर आहे, नाही?"

"खरंच छान आहे. तें विक्रमदेव कॉलेज आणि काजूच्या झाडांचा माळ तर मला छान आठवतात," मीं मनापासून म्हटलें. "आणखी वाल्टेर म्हटलं म्हणजे मला भाजलेल्या काजूचा खमंग वास येऊं लागतो. आम्हीं किती काजू विकत घेतले आणि आजारी पडेपर्यंत खाल्ले! तशींच तुमच्या वाल्टेरचीं आंब्याचीं साठों–बर्फीसारखीं जाड आणि मधुर."

आपल्या शहराची स्तुति ऐकून मारी खुशालली. सारम्मा पलीकडून म्हणाली, "काय म्हणतां वाल्टेर इतकं छान आहे? मला तर वाटतं, मद्रासइतकं सुंदर शहर नाही. समुद्रकाठचा मोठा रस्ता व सुंदर-सुंदर इमारती! तुम्हांला नाही आवडत मद्रास? तुम्हीं मद्रासलाच राहतां ना?"

तसें पाहिलें तर मद्रास कांही मला कधीच विशेष सुंदर वाटलें नव्हतें. पण मद्रासबद्दल मत सांगणें नको म्हणून मीं म्हटलें, "छे! मी मद्रासची नाही–कोचीनची गाडी पकडण्यासाठी मला मद्रासला यावें लागलें. मी आहे पुण्याची." "अहो, तुमचं पुणं कसं आहे

हो ? आणि कशाबद्दल प्रसिद्ध आहे ?" मारीनें विचारलें.

आता मात्र पंचाईत आली खरी. पुण्याबद्दल कोणीं कांही विचारलें म्हणजे माझी त्रेधा उडते. बाकीच्या कितीं गांवांविषयीं वा शहरांविषयीं बरेंवाईट मत देतांना माझी जीभ मुळींच अडखळत नाही. पण कुणीं पुण्याबद्दल विचारलें म्हणजे मला अगदी पेचांत पडल्यासारखें होतें. पुणें म्हणजे इतर गांवांसारखेंच एक गांव आहे, त्याला रूप आहे, त्याला वाण आहे, त्याला गुण आहेत व त्या सर्वांचें नीट योग्य शब्दांत वर्णन करतां येईल ही कल्पनाच मला करतां येत नाही. आपल्याला अतिपरिचय नसलेल्या माणसाबद्दल कोणीं कांही विचारलें तर आपण नाही का चट्दिशी उत्तर देऊन मोकळे होत ? पण तेंच अगदी आपल्याजवळच्या माणसाच्या स्वभावाबद्दल आपल्याला कांही सांगणें कसें जड जातें ? तसेंच माझें पुण्याबद्दल होतें. पुणें म्हटलें म्हणजे हजारो चित्रें माझ्या डोळ्यांपुढून जातात—हजारो आठवणी गर्दी करून उसळतात व त्यांतलें कुठचें पुणें हेंच मला ठरवतां येत नाही. लहानपणीं तपकीरगल्लींतून बाहेर पडलें की किर्लोस्कर नाटकगृहापासून तों बाहुलीच्या हौदापर्यंतचा रस्ता म्हणजे मला एक माणसांचा समुद्र वाटे, व दार्जीचा

ह्यात धरून मंडईपर्यंत जाऊन आल्यावर केवढा पराक्रम केला अशा फुशारकींत मी असे. जरा मोठी झाल्यावर फुटक्या बुरुजावरून शनिवारच्या रस्त्याने पांजरपोळांतून हसबनिसांच्या बोळांत एका मैत्रिणीकडे जात-येत असे. ह्या वेड्यावाकड्या गल्ल्यांतून जातांना रोज नवेपणा असे. दोन हातांपुढचें दिसत नसल्यामुळे प्रत्येक वळण व कोपरा 'आता पुढे काय बरें असेल?' अशा औत्सुक्याने अज्ञातांत प्रवेश करण्याच्या भावनेने मी रोज ओलांडीत असे. हुजुरपागेच्या चार भिंतींतलें लोकांना संकुचित वाटणारें पण आम्हांला परिपूर्ण वाटणारें आयुष्य–प्लेगच्या दिवसांत आंबराईत झोपड्यांतून राहून खेड्याच्या जीवनाची अनुभवलेली मौज! लहानपणी मी पुण्याचे रस्ते, घरें व माणसें ह्यांतच गर्क असे. अर्थात् पुण्याभोवतालची सृष्टि परिचित होतीच. पुण्याभोवतालची पंचक्रोशी तर कितीदा पायाने तुडवली होती! ती काय सृष्टिसौंदर्यासाठी थोडीच होती? पण मला नकळत ती माझ्या हृदयांत शिरली खरी. आणि आता तिचें स्वरूप, तिचें अंतरंग ह्यांच्या सूक्ष्मतम छटा पाहण्याचा मला कधी कंटाळाच येत नाही. चैत्र-वैशाखाच्या दिवसांत भर दुपारीं माझ्या खोलींतून पाहिलें म्हणजे उन्हांत सबंध पुणें भोवतालच्या डोंगरांसुद्धा धुळीच्या आवरणांत तरळत

असतें. त्या वेळीं पृथ्वीवरील धूळ आकाशाला भिडते, तर पावसाळ्यांत स्वच्छ धुवून निघालें म्हणजे डोंगर निळे का आकाश निळें अशा चुरशींत आकाश पृथ्वीवर येऊन उतरतें. श्रावण-भाद्रपदात नदीला पूर आला म्हणजे रात्रीच्या वेळीं लकडीपुलाशेजारच्या स्मशानांत प्रेते जळतांना एकीकडे त्याच्या ज्वाला काळ्या आकाशांत भिडलेल्या असतात, तर दुसरीकडे दुथडी भरलेल्या पाण्यांतले त्यांचें प्रतिबिंब अलीकडल्या तीरापर्यंत पोचून माझ्या पायाला चटके बसतात. माघ-फाल्गुनांत पौडरस्त्याने चाललें की वाऱ्याच्या प्रत्येक झुळकीसरशी वरच्या झाडांतून सोन्याच्या पानांची वृष्टि होत असते. पुण्याचें वर्णन तरी काय करायचें ?–

आमच्या पुण्यांत काय बरें आहे ? पुण्याच्या हृदयांत अगदी मध्यभागीं भग्न शनिवारवाड्याचें प्रचंड शव एखाद्या पुराणकालीन राक्षसाच्या धडाप्रमाणे पसरलें आहे; दक्षिणेला सिंहगडाची पायरी एका उज्ज्वल युगाची अवशेष म्हणून रात्रंदिवस आमच्या डोळ्याला दिसते; पर्वतीचा सोनेरी कळस आणि मोडक्या भिंती स्वातंत्र्याच्या अस्तमानीं झालेल्या पुण्याच्या नादानपणाची आज आठवण देत उभ्या आहेत–हें सांगूं ? की पेठापेठांत वितीवितीएवढ्या जागेत संसार करणाऱ्या संस्था आहेत; पेठे-पेठेंत, जाती-जातींत

वैर व वैमनस्य आहे; प्रत्येक पुणेकराने–मग तो दुकानदार असो, मास्तर असो, वा खाणावळवाला असो– केवळ लोकसेवेसाठीच जन्म घेतला आहे, तो जगांतल्या कोणापेक्षांहि शहाणा आहे–हें सांगूं? की ह्या संकुचित, वैमनस्याने सडलेल्या सामाजिक जीवनातच प्रत्येक पुणेंकर–मग तें शाळकरी पोर असो वा पाऊणशे वर्षाचा वृद्ध असो, सदाशिव पेठेंतील ब्राह्मण असो, बहु-जनसमाजवादी मराठा असो वा आंबेडकरपक्षीय महार असो–आपल्या हृदयांत एका विशाल, संघटित, वीरशाली महाराष्ट्राचें चित्र रंगवीत असतो तें सांगूं?

"अहो, सांगा की तुमच्या पुण्यांत काय आहे तें?" माझ्या दोघी सहप्रवासिनींनी परत प्रश्न केला.

"आमच्या पुण्याची हवा फार चागली आहे–" निजण्याकरिता म्हणून वरच्या टांगल्या बैठकीवर चढतां-चढतां मीं उत्तर दिलें.

गौराई

मुलें खेळत होतीं. मधूनमधून गौरीचा आवाज ऐकूं येई, "माधव, आतां तुझी पाळी. आतां तूं मास्तर हो, आम्ही मुलं होतो......अरे, असं काय ? ताठ उभं राहून मोठ्यानं बोल ना ?-असं तोंडांतल्या तोंडांत का बोलतात मास्तर ?-" मध्येच कशानेसा चंदू रडूं लागला. परत गौरीचा आवाज ऐकूं आला, "बघूं रे, लागलं का आहे ? हात्तिच्या ! कांहींसुद्धां लागलं नाहीं, आणि आपला उगीच गळा काढून काय रडतोस ? सांगते ना ? ऊठ बघूं." तिचा स्वर उंचावला. मीं मुलांना हाक मारली, त्यांच्या हातावर खाऊ ठेवला आणि गौरीला म्हटलें, "गौरे, कां ग सारखी त्या चंदूला दटावतेस ? पहावं तेव्हां आपलं तुझं गुरकावणं चालू असतं. नीट खेळावं." "अग, पण मी कांहीं उगीच बोलत नाही. सारखा एवढंसं झालं म्हणजे 'यँ-यँ' करतो म्हणून म्हटलं-" असें

पुटपुटून ती आपल्या मित्रांना घेऊन पळालीसुद्धा. आणि रोज हें असेंच चालायचे. तिघेंजण बरोबरी-चींच, पण जेव्हा पाहावे तेव्हा ही त्यांना शिकवायची, त्यांची समजूत घालायची, प्रसंग पडल्यास त्याचा कैवार घेऊन आमच्याशीं भांडेसुद्धा. "गौराई आमची बाळाई–सकरुबा आमचा जांवाई" मला बायकांचें गाणें आठवलें. गौरी महाराष्ट्राचें माहेर-वाशिणीचें प्रतीक, तर भोळा शंकर जावयाच्या स्थानीं योजलेला.

आमच्या शेजारींच पाहा ना ! तीन भोळे रागीट शंकर आहेत. थोरला बावळट, मधला रागीट, व धाकटा हेकट. पण त्यांच्या घरची गौराई तिघांना पुरून उरते. दिसायला कशी नाजूक दिसते ! जय-देवाचीं सगळीं मृदु व्यंजनें घालावी तिच्या वर्णनासाठी ! ठेंगणी, गोरी, नाजूक हसणें, मृदु बोलणे, बोलताना किंचित् मान खाली घातलेली, टपोऱ्या डोळ्यावर पापणी अर्धवट मिटलेली; पण अशी पक्की आहे ! बोलतां-बोलतां जरा मान उचलून तिने डोळे पूर्ण उघडले म्हणजे लक्ष्यांत येते की, मांजरडोळ्यांची ही पोर चांगली वस्ताद आहे. थोरल्याच्या दादागिरीला ती दाद देत नाही; मधल्याचा रागीटपणा तिच्यापुढे चालत नाही; धाकट्याला ती नीटपणें प्रेमानें संभाळील,

पण हट्टबिट्ट मुळींच चालायचा नाही हो तिच्यापुढे ! ...तसेंच तें समोरचें बिऱ्हाड. सगळीं मुलें काळीं-सावळीं; पण मुली दिसायला हुशार, हसतमुख, तोंड भरून बोलणाऱ्या, आणि मुलगे सगळे संकोची, मागे-मागे राहणारे !

जी स्थिति मुलींची तीच मोठ्या बायांची. आमची गया आली म्हणजे फाटकांतच तिची पहिली सलामी होईल. कुत्र्याच्या अंगावर हात फिरवील, मांजराला उचलून घेईल, " काय भागूजी, बागेंत काय लावलं आहेस ? " म्हणून माळ्याला विचारील. घरांत आली म्हणजे धाकटीला गाणें म्हणून दाखवील. " वा ताईबाई ! माझ्यापरीस मोठ्या दिसतां कीं ! " म्हणून ताईला म्हणेल. आणि मग चहा पितां-पितां आपल्या घरच्या सगळ्या हकिकती सांगेल. चार महिने झाले, आली होती. मीं म्हटलें, " अग गया, इतक्या लांब कशाला आलीस एवढं पोट घेऊन ?–तोंड कसं सुकलं आहे ! " ती म्हणाली, " बाई, मी निरोप पाठवला म्हणजे एवढी अंगणांतली खाट द्या पाठवून तीन महिन्यांसाठीं." " हात्तिच्या ! एवढ्यासाठीं कां इथवर आलीस ? निरोप का नाहीं लावलास ? " ती हसली. " तुम्हांला माहीत नाहीं का घरधन्याचा सोभाव ? ते कांहीं यायचे नाहीत. मग काय करूं ?

'बाईनी कबूल केलं तर खाट न्यायला येईन' असं बोललेत मात्र." ती गेल्यावर आठ दिवसांतच तिचा नवरा छकडा घेऊन खाट न्यायला आला. बाहेरच्या बाहेरच जात होता, पण मीं थांबवले व विचारलें, "कधीं बाळंत झाली गया ?" "काल." त्याने उत्तर दिलें. "काय झालें ?" त्याने तोंडांतल्या तोंडांत पुटपुटत खालच्या मानेने उत्तर दिलें तें मला नीट ऐकूंच आलें नाही. "ठीक आहे ना गया ?" "होय जी." असें तो परत पुटपुटला व आता ही बाई विचारणार तरी काय-काय ह्या भीतीने खालच्या मानेने आपला चालूं लागला. गया बाळाला घेऊन आल्यावर मीं तिला ही हकिकत सांगितली. तशी ती पोटभर हसली व मान वेळावून म्हणाली, "तसेच हैत ते. कोणाशी बोलायचं म्हंजे जिवावर येतं त्यांना. मी घरांत एवढी बोलते नां पण ते निसते हूं म्हंतील नाहीं तर नाहीं म्हंतील. आन् निसते भोळे सांब! माजी सासू सांगेल तें ऐकायचं. आतां कुठं चार पोरं झाल्यावर मी काय सांगतें तें ऐकतात."

बजाबाई तर आली म्हणजे सगळ्या घरादाराला जाहिरात लागते. "अवो माळीदादा, बाई हैत कां ?" अशी तिची खणखणीत आरोळी ऐकूं आली की घरांतलीं माणसें मला म्हणतात, "हं, आला वाटतं तुझा

पठाण ? " उंचनिंच, हाडाने रुंद अशी आहे ती. रूपसुद्धा चांगल आहे, पण कष्टाने चेहरा सुकलेला. बिचारी विधवा आहे आणि आपल्या दोन भावांचा संसार करते. भावजय घरांत शिजवते, भाऊ धारा काढून गांवांत दूध विकतो, आणि गोवऱ्या करणें, म्हशी विकणें, विकत घेणें, चार माणसांजवळ गोड बोलून कर्ज काढणें, तें फेडणें, म्हशींचे गवत, पेंड, सरकी विकत घेणें आणि अगदी तिच्या मर्जीतल्या खाशा गिऱ्हाइकांना स्वत: दूध घालणें हें सगळें ती स्वत: करते. मावळांतल्या भावाकडून चिंच आली की ती विकणें, काकड्यांची गाडी आली की भावाला घेऊन जाऊन आपल्या मोजक्या गिऱ्हाइकाना पाट्या ओपून त्याला पैसे करून देणें; कशी बाई एकटी एवढीं कामें करते कोण जाणे !–भाऊसुद्धा चांगले कामसू आणि देखणे, पण तिच्यासारखा व्यवहार कांही त्यांना जमत नाही. तिची सगळ्या कुटुंबावर हुकमत, पण ती कांही नुसती बसून हुकूम सोडणारी नाही. तिचा अधिकार कष्टाने, प्रेमाने मिळवलेला आहे. आज स्वारी संध्याकाळीं आली, " बाई कावो माज्या भावाला परत लावला ? मी इचारायला लावला होता बाईंना ' चींच हवी का ? ' म्हणून. " मीं म्हटलें, " अग, मला काय माहीत तुझा भाऊ म्हणून ? इथें फाटकाबाहेर घोटाळत उभा होता; मुलांनीं विचारलें, ' काय पाहिजे ? ' म्हणून, तशी म्हणतो, ' माळीबाबा कुठं हायत ? ' भागू घरीं

नव्हता. मीं म्हटलं, ' कोण उगीच रेंगाळतो आहे ? ' ' जा ' म्हणून सांगितलं. " तशी ती अगदी गयाबाई-सारखीच हसली नि मान वेळावून म्हणाली, " आतां काय करावं ? निसते भोळे सांब हैती. तरी म्यां नीट सांगितलं होतं, ' बाईना इचार ' म्हणून. "

महाराष्ट्रांत फिरतां-फिरतां अशा किती गौराया मीं पाहिल्या आहेत ! किती कष्ट करतात ! किती अधिकार गाजवतात ! गौरीचा लाडिकपणा, गौरीचा भोळेपणा, गौरीचा प्रेमळपणा, सगळें त्यांच्यांत दिसून येतें. ती हिमालयाची मुलगी, तर ह्या सह्याद्रीच्या माहेरवाशिणी. वन्य, राकट, पण प्रेमळ. आपल्या तापट रानटी भावांना संभाळणाऱ्या, आपल्या रागीट नवऱ्यांना ताळ्यावर आणणाऱ्या, भोळ्या सदाशिवाच्या डोक्यावर बसलेल्या अशा पार्वत्या सर्व जातींत सर्व महाराष्ट्रभर दिसतात. त्यांना उत्तरेकडील सुसंस्कृत रुबाबी-नबाबी बोलणें-चालणें माहीत नसेल, त्याच्या हास्यात नाजुक-पणा नसेल, त्यांच्या जिभेच्या रासवटपणांत प्रेमाचा ओलावा कोणाला दिसत नसेल तर ते पाहणाऱ्याचें दुर्दैव. बजाबाई विधवा होऊन वीस वर्षे झालीं असतील. नवऱ्याचें दुःख ती कधीं कोणाला दाखवीत नाही; पण नुकतीच ती नवीन लुगडें नेसून आली होती तेव्हा मी तिला म्हणाले, " बजाबाई, भाऊ अगदीं चोज

करतात नाहीं तुझें ? काय सुरेख लुगडें घेतलें आहे ! "
तशी तिचें हसें मावळलें. सुकलेला चेहरा एकदम
उदासीन व दु:खी दिसला. ती बोलली तेंसुद्धा स्वतःच्या
शब्दांत नाही, तर तिच्या देशांतील स्त्रियांच्या अनंत
अज्ञात पिढ्यांनी दोन ओळींच्या ओवींत साठवलेल्या
त्यांच्या हृदयाच्या व्यथेंत. ती म्हणाली, " बाई, ' काय
करायची दिराभायाची पालकी ? । भर्तारावांचूनि नार
दिसते हालकी ॥ ' "

आमची माळीणबाई अगदी म्हातारी झालेली
आहे. तिचा नवरा तर कित्येक वर्षं काही काम करीत
नाही. त्यांतून गेले वर्षभर त्याला भ्रम झालेला. तो
नाही-नाही तें बायकोकडून मागतो. पण ती बिचारी
त्याचे सगळे कोड पुरवते. परवा डोक्यावरची पाटी
अंगणांत ठेवून जरा विश्रान्तीसाठीं खाली बसली. मीं
म्हटलें, " काय, माळीणबाई, कसं काय ? माळीबुवा
बरे आहेत ना ? " ती कावून-थकून गेली होती.
" नुसता तरास हाय बाई ! आज मला म्हणतात,
' तूं कुणाकडं भाजी इकूं नकोस. मी नाही तुला जाऊं
देणार.' मी त्यांना चुकवून आलें बघा. भाजी इकूं
नको तर खायला काय घालूं कपाळ ! " आमचा भागू
तरुण आणि फटकळ. तो म्हणतो, " काय म्हाताऱ्याचा
वनवास आहे तुम्हाला ! एकदा गेला तर सुटाल तरी."

" नग-नग, भागुर्जी, असं म्हणूं नये रे राजा, तुला काय ठावं त्यांनीं मला किती सुखाचे दिवस दावले तें ! " म्हातारीने डोळे टिपले. अशी ही शंकरपार्वतीची सदा भांडणारी, सदा रुसणारी आणि गळयांत गळा घालणारी जोडी आहे.

मुलांचा खेळ संपला होता. तिघेंजण फाटकाशीं उभीं होतीं. गौरी बोलत होती, " माधव, तूं इथें उभा रहा. मी चंदूला पोंचवून येतें, बरं कां ? " तिने चंदूला दहा पावलांवर असणाऱ्या त्याच्या घराच्या फाटकाशीं पोचवलें. " नीट जा हं, चंदू. धावूं नकोस. पडशील वाळूवर." असें त्याला बजावून ती परत आली, माधवचा हात धरला आणि म्हणाली, " चल महाद्या, तुला पोंचवते. " आणि तो महादेवपण मुकाट्याने तिचा हात धरून चालूं लागला. मी हसत गुणगुणलें, " 'गौराई आमुची बाळाई, सकरुबा आमुचा जांवाई.' "

एकेश्वरी पंथाचा विजय

भावोजी मला नेहमीच सनातनी व बुरसलेली म्हणतात. पहिल्याने मला त्याचा राग येई, मग-मग गम्मत वाटे, पण आज मात्र माझ्या जुनेपणाची जाणीव मला तीव्रतेने होत आहे. आज माझें मलाच कळतें आहे की, मी गतिमान् (dynamic) तर नाहीच नाही, पण नुसती स्थितिमान् (static) सुद्धा नाही, तर सर्वस्वीं प्रतिगामी आहे. जुन्या नाहीशा झालेल्या किंवा मरू घातलेल्या गोष्टीबद्दल मला आज किती वाईट वाटत आहे! माझ्या भोवतालच्या सुशिक्षित, जाणत्या लोकांना कांही नाहीसें झालें ह्याची जाणीवसुद्धा नाही, आणि मी मात्र गेलेल्या मूल्याबद्दल अश्रू ढाळीत आहे.

नुकतेंच वर्तमानपत्रांत वाचलें की, "हिंदुस्थानांतील लिबरल (नेमस्त, मवाळ) पक्ष राजकीय पक्ष म्हणून स्वतःच स्वतःला बरखास्त करून टाकणार

आहे." किती क्षुद्र बातमी ! कोणी म्हणाले, "म्हणजे ह्या नांवाचा राजकीय पक्ष होता तर ?" कोणी म्हणाले, "नाहीतरी मेलेलाच पक्ष होता, आता काय बरखास्त होण्याचें राहिलें होते ?" मला मात्र कशी हुरहूर लागून राहिली आहे ! मी माझ्या मनाला विचारतें आहे की, पक्षोपपक्षाची, जातीपातीची पर्वा न करतां साधारण मानव्याची तरफदारी करणारें आता भारतांत कोण राहिलें आहे ? आधी माणुसकी आणि मग पक्षाचें राजकारण अशी वृत्ति ठेवणारे हे लोक गेले म्हणजे आमचें काय होणार ? इंग्रजांच्या घरच्या राजकारणांतील लोकशाहीचीं तत्त्वे नेमस्त पुढाऱ्यांनी खरी आचरणांत आणलीं. त्यांची लोकसेवा पक्षातीत होती—कोणत्याहि पक्षाशीं केव्हाहि लोककल्याणासाठी सहकार्य करण्यास त्यांना कधी कमीपणा वाटला नाही. कॉंग्रेसच्या स्वातंत्र्य-संपादनाच्या मार्गाचा निषेध करूनहि प्रत्येक वेळीं तुरुंगांत गेलेल्या कॉंग्रेसपक्षीय लोकांसाठी खटपट ह्या लोकांनी केली. सरकारच्या प्रत्येक प्रतिगामी धोरणाचा निषेध त्यांनी न चुकतां व्यक्त केला. 'सरकारचे पित्त्ये', 'हस्तक', 'देशद्रोही' अशा सर्व तऱ्हेच्या शिव्या खाऊनहि त्यांनी रागाच्या भरांत किंवा सत्तेच्या लालसेने स्वजनद्रोह व लोकशाही तत्त्वांशीं द्रोह केला नाही. त्यांचें राजकारण अभ्यासू वृत्तीचें होतें. त्यांचें लिखाण बहुजनसमाजाच्या वृत्ती थरारून सोडण्यासाठी नसून बहुजनसमाजाला शिक्षण

देण्यासाठी होतें. त्यांनी आपल्या शहाणपणाची प्रौढी मारली नाही, देशभक्तीचें प्रदर्शन केलें नाही--द्वाम तर ते कधीच नव्हते; अशा विद्वान्, सर्वसंग्राहक वृत्तीच्या माणसांना आजच्या समाजांत स्थान नाही म्हणून मी हळहळतें आहे. आज ते असते तर कम्युनिस्ट व राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ ह्यांचीं मतें अमान्य असतांना-हि ह्या लोकांच्या विनाचौकशी तुरुंगवासाविरुद्ध त्यांनी निषेध प्रदर्शित केला असता. त्यांच्यापैकी एकाने-तरी कौन्सिलांत विचारला असता की, "आज हिंदुस्थानांत विनाचौकशी किती लोक तुरुंगांत आहेत? किती संस्थांना न्यायालयासमोर चौकशी न करतां बेकायदा ठरवलें आहे? किती वर्तमानपत्रांवर बंदी घातली आहे?" पूर्वी सरकारचा केवळ शाब्दिक निषेध करणारे म्हणून ह्या लोकांची हेटाळणी होत असे, पण आजच्या स्वराज्यांत शाब्दिक निषेधहि करण्याची कोणाची प्राज्ञा आहे का?

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ बेकायदा ठरवला त्या दिवशीं माझ्या ओळखीच्या एका लहान मुलाला काय आनंद झाला! मला नवल वाटलें, पण मी कांहीच बोललें नाही. तोच लहानगा मुलगा दुसऱ्या दिवशीं संतापलेला असा माझ्याकडे आला व सरकारला शिव्या देऊं लागला. "का रे बाबा, आज काय झालें?" तर

त्याने सांगितलें की, "सरकारने दलावर बंदी घातली आहे." दल म्हणजे कॉंग्रेसांतर्गतच एका उपपक्षाचें स्वयंसेवक मंडळ आहे असें मला समजलें. "अरे, जशी R. S. S.वर बंदी, तशी तुमच्यावर; त्यांत एवढें संतापायला काय झालें?" "छे! छे! तुमच्याशीं बोलण्यात कांही फायदा आहे का? R. S. S., आमचें दल नि कम्युनिस्ट सर्व काय सारखे आहेत? त्यांच्यावर बंदी घातली, उत्तम झालें! पण आमच्या दलावर घातली हा काय न्याय आहे?" म्हणजे बंदी घालणें योग्य की अयोग्य? हा प्रश्नच नव्हता, फक्त आमच्यावर असतां नये, इतरांवर असावी हा कटाक्ष होता जी गोष्ट ह्या छोट्या मुलाची तीच इतर छोट्यामोठ्याची. परवापासून वाचतें आहे व ऐकतें आहे: "काय सांगावें हो, अठरा वर्षांखालील कोवळ्या मुलांनासुद्धा R. S. S. ने सत्याग्रह करावयास लावला!" शाळेतील व कॉलेजातील मुलें म्हणजे सत्याग्रहांतील मुख्य शस्त्र हे तंत्र पहिल्याने कोणीं अमलात आणलें? ह्या बाबतीतील एका कॉंग्रेसजनाचा व एका भाईचा वादविवाद मोठा बोधप्रद वाटला म्हणून सांगतें. कॉंग्रेसपक्षीयाने सांगितलें की, "तेव्हाची गोष्ट निराळी होती परकी सत्तेविरुद्ध प्राणपणाने लढावयाचे होतें, राष्ट्राच्या जीवनमरणाचा प्रश्न होता, तेव्हा सर्वच सैनिक होते-लहानमोठा भेद करण्याचें

कारण नव्हतें. आता आपलें राज्य आहे, म्हणून पूर्वीचा मार्ग बरोबर ठरत नाही." भाईंनी तितक्याच गंभीरपणें सांगितलें, "गृहस्था, मागे फक्त राष्ट्राचा प्रश्न होता, आता सबंध मानवी मूल्याचा प्रश्न आहे. हा लढा जागतिक आहे-येथे सर्वांनी लढलें पाहिजे-मुलें आणि मोठीं माणसें हा भेद ठेवतां येत नाही-" पुढची पुस्ती मी जोडतें, R. S. S. चा मनुष्य म्हणेल, "आमचा लढा न्यायासाठी आहे. मूलभूत मानवी हक्काचा लढा चालू असतां मुलें व मोठीं माणसें असा भेद ठेवतां येत नाही."-म्हणजे मिळून काय, शाळांतील मुलांना राजकीय लढ्यात ओढूं नये असें कोणीच म्हणत नाही, फक्त आमच्या मूल्यासाठी ओढावे, इतरांच्यासाठी नाही!

जी गोष्ट सत्याग्रहाची तीच इतर बाबींची. प्रत्येक पक्षाचा गणवेष आहे, प्रत्येकाचें निशाण आहे, प्रत्येकाचा स्वयंसेवक संघ आहे, प्रतिज्ञा आहे, शिस्त-पालन आहे. पक्षातीत राहणाऱ्याची ह्यात काय ओढाताण होते तें काय सांगूं? मुलांच्या वर्गांतून राजकीय पक्षाच्या नांवावर सदैव भांडाभांडी चाललेल्या असतात. मूल अभ्यास टाकून कुठच्या पक्षांत शिरेल ह्याचा नेम नाही. मूल म्हणून त्याला पक्षोपपक्षांत ओढावयास कोणीहि कचरत नाही, व तें त्यांत अडकलें तर मूल म्हणून त्याला कसलीहि दयामाया दाखविली

जात नाही. १९४२ सालची गोष्ट. जळिताचे किती खटले माझ्यापुढे आले! तेरा-तेरा, चौदा-चौदा वर्षांचीं पोरें स्टेशनें, चौक्या, शाळांच्या इमारती जाळीत होतीं! त्या जळलेल्या इमारतींपेक्षा एका उगवत्या पिढीच्या जीवनांत कालवलेल्या विषारामुळे माझें आईचें मन तळमळत होतें. त्या मुलांची नैसर्गिक घृणा, दया नाहीशी झाली होती. त्यांपैकी एकाला विचारलें, "काय रे, तुमच्या पुढाऱ्याने सांगितलेली प्रत्येक गोष्ट तूं ऐकशील का, रे?" त्याने आपली निर्भय बालदृष्टि माझेकडे लावून म्हटलें, "अर्थात्, वाटेल त्याचा खून करावयास सांगितलें तरी करीन." माणुसकीचीं मूल्यें मिळवायला हजारो वर्षे लागतात, तीं धुळीला मिळवायला एक पिढीसुद्धा लागत नाही!

"या इलाही इल्लिल्ला, महमद रसूलिल्ला!"—अल्ला एकच आहे आणि महमद त्याचा प्रेषित आहे!—काय भयंकर तत्त्वज्ञान! सबंध मानवतेच्या अंगीं आज तेंच विष भिनलें आहे. अल्लाचा प्रेषित जो महंमद त्याचें जो ऐकत नाही तो मरणास योग्य आहे, त्याचा नायनाट झाला पाहिजे. हेंच ब्रीदवाक्य आज सर्व पक्षांचें आहे, फक्त 'महमद रसूलिल्ला' ऐवजीं 'गांधी रसूलिल्ला', 'स्टालिन रसूलिल्ला' व 'गोळवलकर रसूलिल्ला' हे शब्द घातले म्हणजे झालें! ह्या प्रेषितांच्याविरुद्ध एक

शब्द कोणीं बोलतां कामां नये. ह्यांच्या चिह्नांचा कोणीं अनादर करतां कामां नये. प्रत्येकाने ह्यांपैकी कोणातरी एकाच्या पंथाचें असलें पाहिजे. गांधीवादी म्हणतात, " देशभक्त काय ते आम्हीच; इतर देशद्रोही आहेत, विनाशक आहेत, त्यांचा नायनाट केला पाहिजे." हेच शब्द स्टालिनवादी उच्चारतात, व तेच R. S. S. वाले उच्चारीत असणार. माझ्यासारख्या अनेकदैवतवादी हिंदु संस्कृतींत रुजलेल्या व ह्या वादाने भांबावलेल्या मनाला वाटतें, एकाचाच आग्रह कां? सगळेच राहिनात! कोणीं कोणावर जुलूम नाही केला म्हणजे झालें!

आम्ही लहानपणीं कडक वैष्णव व शैव लोकांना हसत असूं. नेसणें, कुंकू, उपासतापास काय, पण केरसुद्धा वैष्णव व शैव निरनिराळ्या पद्धतीने काढीत! पण आजच्या ह्या आधुनिक एकेश्वरीवादापुढे बिचारे शैव व वैष्णवसुद्धा फिके पडतील. आमच्या आळींत मागे सर्व मुलें शाळेतून आलीं की एकत्र खेळत, पण आता ते सर्वस्वीं अशक्य झालें आहे. खेळाच्या जागेवर काठी उभी असते, त्यावर पक्षाचें निशाण असतें, खेळाच्या सुरुवातीला व शेवटीं विशिष्ट प्रार्थना असते, आठवड्यांतून एकदा बौद्धिक (?) असतें. हें सर्व ज्यांना पसंत आहे त्यांनीच खेळायला यावें, इतरांनी

नाही. दलांत पांच वर्षांपासून पंधरा वर्षें वयापर्यंत मुलें आहेत. तेव्हा शाळांतील मुलांना पक्षाचें शिक्षण द्यावें की नाही ? हा प्रश्नच उभा राहत नाही.

निरनिराळ्या पक्षांचीं बौद्धिकें मीं पाहिलीं आहेत. सर्व भर असतो संघटनेवर. संघटना करा, संघ-, दल-, समिति-प्रमुखाच्या आज्ञेचें पालन करा, पक्षाच्या निशाणाला नमस्कार करा, पक्षाच्या पुढाऱ्याला भजा,— ह्या शिकवणींत आणि एकेश्वरी पंथाच्या शिकवणींत फरक काय ?

म्हणून म्हणतें, माझें प्रतिगामी मन मरूं घातलेल्या लिबरल पार्टीसाठी, अनेकदैवतवादासाठी, परस्पर-सहिष्णुतेसाठी, साध्या माणुसकीसाठी हळहळतें आहे.

जुळीं मुलें

महाभारतांतील एक मजेदार प्रसंग मी वाचीत होतें. कुन्तीने आपल्या मंत्रसामर्थ्याच्या जोरावर यम, इन्द्र वगैरे देवांकडून तीन मुलगे मिळवले त्याच्या पुढचा कथाभाग होता तो. माद्री पाण्डूला म्हणत होती, "राजा, तुला व्यङ्ग असलें तरी मीं कधी मनाचा संताप केला नाही. कुन्तीकडे वडीलपणा व माझेकडे धाकटेपणा आला तरी त्याबद्दल कधी कुरकूर केली नाही. पण तिला तीन मुलें व्हावीं आणि मला मात्र एकहि नसावें ह्याचें मला दुःख होतें. ती तर बोलूनचालून सवत. तिजजवळ मी ही गोष्ट कशी काढणार? तर तूंच माझ्या वतीने कुंतीजवळ याचना कर, त्यामुळे माझी तृप्ति व तुझा लाभ अशा दोन गोष्टी साधतील." माद्रीचें हें म्हणणें पटून राजाने माद्रीसाठी कुन्तीची मनधरणी केली, व कुन्तीनेहि उदार होऊन कोणत्याहि देवताचें एकदा चिन्तन

करावयास माद्रीस सांगितलें. माद्रीने विचार करून अश्विनीदेवांना बोलावलें, व त्यांचेकडून तिला अत्यन्त सुन्दर अशा दोन मुलांची प्राप्ति झाली. कांही दिवस गेल्यावर राजाने परत माद्रीसाठी शब्द टाकला, तेव्हा कुन्ती म्हणाली, " मी तिला एक मंत्र दिला त्याच्या बळावर तिने जुळें मिळविलें ! मी बिचारी चांगलीच फसलें ! मला तिच्या वरचष्म्याची भीति वाटते. आमचें बायकांचें मेलें दैवच असें ! मी वेडी, माझ्या कांही लक्ष्यांत आलें नाही की, द्वंद्वाचे पाचारण केलें म्हणजे दोघांची प्राप्ति होते तें. तेव्हा, राजा, आता मुलांच्यासाठी मला भरीस घालूं नको. आता एवढें माझें मागणें ऐक. "—अर्थात्‌च मुलें होण्याच्या खटाटोपांतून कुन्तीने अंग काढून घेतलें व माद्रीलाहि कांही करतां येणें शक्य नव्हतें म्हणून पाण्डव पांचच राहिले. मी हसलें व म्हटलें, " वा रे सवती-सवतींचें भांडण ! "

पण माझ्या वाचणाऱ्या मनाच्या मागे उभें राहून, माझ्या खांद्यावरून पुढे डोकावून, माझें दुसरें एक मन तोच मजकूर वाचीत होतें. त्याचें कांही समाधान झालें नाही. वाचलेल्या प्रसंगाला ' सवतीमत्सर ' अशी चिठ्ठी चिकटवून अनुभूतीच्या कपाटांत तो टाकून पुढे जावें असें त्याला वाटेना आणि ह्या त्या आगंतुक, मला माहित नसलेल्या, मनाच्या हेकटपणामुळे पुढे

वाचण्याकडे माझें लक्ष्य लागेना, व मला पुस्तक मिटावें लागलें. तें मन जुन्या अनुभूतींच्या भूमींत पुरलेली कांहीतरी गतस्मृति हुडकून काढण्यांत गढलें होतें. सापडलें वाटतें तें गतस्मृतीचें द्वाडूक, व त्याचबरोबर दोन्ही मनांची जुळणीपण झाली; कारण त्याच क्षणीं मी उल्हासलें, पुस्तक परत उघडलें. ज्या मजकुरावर माझें दुसरें मन घोटाळत होतें तो परत वाचला. "न ज्ञासिषम् अहं मूढा द्वंद्वाह्वाने फलद्वयम्।" ही ती ओळ होती. माद्रीने पुत्रार्थ जुळे देव बोलावले व ह्या युक्तीने एका आवाहनांत दोन मुलांचा लाभ घेतला. मग काय मरुद्गणांचें चिंतन केलें असतें तर तिला एकदम अकरा मुलें झालीं असतीं ?

मला आठवलें कीं, युरोपांतील कांही जुनीं गाणीं वाचीत असतां त्यांत एक अशी कथा होती की, एका व्यभिचारिणीला जुळें मूल झालें तेव्हा तिचा व्यभिचार सिद्ध झाला असें समजून तिला व मुलांना लोकांनी ठार मारलें. त्याचबरोबर कित्येक वर्षें न सुटलेल्या एका कोड्याचा निकाल लागतोसें वाटलें.

रामाने सीतेला टाकलें–लोकापवादावरून टाकलें–ही एक अशी घटना आहे की त्यापुढे मान तुकवायला माझें मन कधीहि तयार होत नाही. लहानपणीं मला राम ह्या व्यक्तीबद्दल द्वेष व संताप येई. स्वतःच्या

मोठेपणासाठी त्याने आपल्या बायकोचा बळी दिला असें माझें अगदी ठाम मत असे. आमच्या शाळेंत किंवा हिंगण्याच्या अनाथबालिकाश्रमांत जेवणाचे वेळीं मुली "सीताकान्तस्मरण जयजयराम" म्हणतात. मला वाटे, निदान स्त्रियांचे संस्थेंत तरी रामाचा बडेजाव होतां कामां नये. त्यापेक्षा पार्वतीवर मनापासून प्रेम करणारा, राकट, जंगली शंकर पतकरला. लहानपणीं मन कसें स्वच्छ असतें ! त्याची प्रवृत्तीसुद्धा कशी सरळ असते !–तेव्हा मनांत फक्त राग येई. मोठेपणीं मन संस्कारित झालेलें, फाटे फुटलेलें, गढूळ झालेलें –आता परित्यक्ता स्त्रियांनी आश्रमांत "सीताकान्तस्मरण" अशी घोषणा केली की मनांत नुसता राग येऊन राहत नाही तर "खरेंच, रामासारख्या माणसांमुळेच तर असले आश्रम भरतात,–तेच असल्या संस्थांचे आश्रयदाते, तेव्हा त्याचें स्मरण योग्यच आहे !" असा कडू, कुटिल विचारहि मनांत डोकावतो. कालिदास व भवभूति वाचून रामाबद्दल वाटणारा संताप कमी झाला, पण त्याची जागा तिरस्काराने घेतली. चांगलें-वाईट काय, न्याय्य-अन्याय्य काय, हें माहीत असूनहि चांगल्याची व न्यायाची कास ज्याला धरतां येत नाही त्याची कीव करावी का तिरस्कार करावा ? सीतेलासुद्धा तसेंच वाटलें असलें पाहिजे. नाहीतर

शेवटीं ती मानिनी पृथ्वीच्या पोटांत जाण्याचें कां पत्करती ? रामाची सत्यप्रियता, चांगुलपणा, सीतेवरील प्रेम ह्यांचा सीतात्यागाशीं मेळ कसा घालायचा ? कांही वर्षापूर्वी म हा रा ष्ट्र - सा हि त्य - प त्रि कें त अं कु श रा मा य ण म्हणून बायकांचें एक गाणें त्रुटित स्वरूपांत प्रसिद्ध झालें होतें. माझ्या ऐकण्यांत निरनिराळ्या स्त्रियांकडून त्या गाण्यांतील मधल्या-मधल्या ओव्या आलेल्या होत्या. तें गाणें रचणाऱ्या बाईला वा बुवालापण सीतारामाच्या गोष्टीचें कोडें पडलेलें दिसतें. पण तें मात्र अगदी निराळें कोडें, मला पडलेलें नव्हे. सीता शुद्ध ह्याबद्दल त्या मराठी कवीचीपण खात्री. पण त्याला कळेना की, जर सीता शुद्ध तर तिला दोन मुलें एका वेळीं झालींच कशीं ? ह्या कोड्यांतून त्याने एक बिलक्षण युक्ति योजून आपली सुटकापण करून घेतली. त्या गाण्यांत खालील कथा सांगितली आहे. रामाने टाकल्यावर सीतेचा प्रतिपाळ वाल्मीकीने केला. वाल्मीकीला बायांच्या गाण्यांत सर्वत्र ‘ तातोबा ’ असें नांव आढळतें. ह्या तातोबाच्या आश्रमांतच ती बाळंत झाली व तिला एक सुंदर मुलगा झाला, त्याचे नांव लहु. एकदा सीता मुलाला पाळण्यांत ठेवून नदीवर धुणें धुवावयास गेली तेथे तिला एक माकडीण भेटली. तिने विचारलें;

"सीते, नदीवर काय करतेस?" सीता म्हणाली, "माझी न् बाळाचीं धुणीं धुतें." माकडीण आश्चर्यानें उद्गारली, "काय? तुला बाळ आहे! मग तूं त्याला घरीं कसें ठेवलेंस? तुला अगदीच कशी माया नाही? तेथे पाळण्यांत एकट्याला कोणीं कांही इजा केली म्हणजे? मी बघ माझ्या पोराला कधी विसंबतें का? बघ, माझ्या पाठीवर नाहीतर पोटावर त्याला बाळगतें. धन्य आहे तुम्हां माणसांची!" हें ऐकून सीता घरीं गेली व बाळाला घेऊन आली. तिने बाळाला शेजारच्या एका दगडावर, आपल्या-पासून जवळच असें ठेवलें व ती धुणीं धुऊं लागली. सीता बाळाला घेऊन गेल्यावर थोड्याच वेळाने रानांतून कंदमुळें, फळें, वगैरे घेऊन तातोबा आले. नित्याप्रमाणे त्यांनी बाळाच्या पाळण्यांत डोकावून पाहिलें तों बाळ नाही! म्हाताऱ्याला धक्काच बसला. कोणीं श्वापदाने बाळाला पाळण्यांतून ओढून नेलें वाटतें!—आता सीता परत आली आणि तिला हें कळले म्हणजे ती आकान्त करील—ती खात्रीने प्राणच टाकील—असा मनांत विचार येऊन सीतेला दुःख नको म्हणून ऋषींनी योगबलाने गवतापासून नवा मुलगा उत्पन्न केला व त्याला पाळण्यांत घालून आंदुळत बसले. धुणीं झाल्यावर कडेवर मूल व डोक्यावर धुणीं अशी

सीतामाई घरीं येऊन पोहोचली. पाहते तों तातोबा पाळणा हालवीत बसले आहेत व पाळण्यांत एक बाळ ! तशी ती म्हणते, "माझें बाळ माझेपाशीं ! तुम्हीं हालवितां कोणाशीं ?" सर्व घटनेचा उलगडा झाल्यावर वाल्मीकीने तिला नव्या बाळाचापण स्वीकार करावयास सांगितलें व, "लहू तो पोटीचा। आकोस धर्माचा। सीताबाई झाला। पवाडा तूझ्या कर्माचा॥" ह्या ओळींनी हें कथानक संपतें. कवीच्या मतें ह्या विलक्षण घटनेने सीतेला दोन मुलें झालीं अशी वार्ता सर्वत्र पसरली, व तिच्या चारित्र्याचा डांगोरा जगभर झाला. लोकांना त्या दुसऱ्या मुलाच्या उत्पत्तीची खरी कथा माहित असती तर सीतेला रामाने परत घेतली असती. सीतेच्या शुद्धतेविषयीं जशी कवीची खात्री, तशी जुळीं मुलें अव्यभिचारिणीला होणें शक्य नाही हीहि खात्री; बरें, दोन मुलें होतीं अशी तर मूळ कथा ! तीहि खोटी म्हणणें शक्य नाही. म्हणून उद्भवलेल्या पेचांतून सुटण्यासाठी त्याने वरील युक्ति योजली.

आणि ह्या जुन्या गाण्यांत व कुन्तीच्या उद्गारांत तर सीतात्यागाच्या रहस्याचा उलगडा नाही ना? सीतेबद्दल लोकांत प्रवाद होता. रामाने तिला वाल्मीकीच्या आश्रमांत पोहोचवली व ती बाळंत झाल्यावर, तिला

व मुलाला वाल्मीकीने पुढे घालून आणावें व परत तिचा स्वीकार व्हावा असा बेत झाला असावा. मुलगा चक्रवर्तीचिह्नांकित आहे, रामाचाच असल्याबद्दल दैवी पुरावे, आकाशवाणी सर्व कांही ब्राह्मणांच्या सहाय्याने करतां येणें शक्य होतें, पण दुर्दैवाने तिला जुळेंच झाले ! लोकभ्रमाला सीता बळी पडली ? नाही. "द्वंद्वाह्वाने फलद्वयम् ।" हा त्या वेळचा केवळ अशिक्षितांचा समज वा 'लोकभ्रम' असणें शक्य नाही. हें त्या वेळचें 'शास्त्र' होतें–अगदी पक्का बिनतोड युक्तिवाद होता. म्हणूनच तर आकाशवाणी वगैरे नेहमीच्या दैवी चमत्कारांचा उपयोग नव्हता. जेथे ज्ञान किंवा शास्त्र लंगडें पडतें अशा ठिकाणीं दैवी उपायांचा अवलंब केला जातो; पण ज्या वेळीं एखादी गोष्ट पक्की निःसंदेह माहित असते, तेव्हा दैवी उपायांच्या मदतीची आवश्यकता नसते. जुळें होईपर्यंत जी गोष्ट केवळ प्रवादरूपाने होती ती आता निःसंदेह सिद्ध झाली होती व त्यावर सीतेचें लोकविलक्षण भयंकर दिव्य हाच एकमेव उपाय होता. तेव्हापासून आतापर्यंत जुळीं मुलें म्हणजे व्यभिचाराचा पुरावा असा समज असूनहि सीतेच्या शुद्धत्वाविषयीं सर्व प्राचीन व अर्वाचीन कवींची खात्री आहे, अगदी जुळें झालें तरीसुद्धा

खात्री आहे! मराठी कवीप्रमाणे जुळें झालेंच नाही असें म्हणण्यापर्यंत कित्येकांची मजल जाते. लोकांच्या अगदी रुजून बसलेल्या समजुतीविरुद्ध घटना होऊनहि सीतेने हा कौल कसा मिळवला? रामाला सीतेचा परत स्वीकार करण्याची इच्छा होती. सीतेचें तर सर्व हृदय राममयच होतें. रामाच्या प्रेमाचा उपभोग परत घ्यावयास तिचेहि मन आसावलेलेंच होतें. पण प्राप्त परिस्थितींत वसिष्ठ, अरुंधती व वाल्मीकी ह्यांच्या सांगण्यावरून रामाने तिचा स्वीकार केला असता तरी लोकप्रवादाने तावडतोब परत उचल खाल्ली असती, व त्यांच्या सांसारिक जीवनांत प्रवादाचा विषार परत भिनला असता. प्राप्त परिस्थितींत पूर्वीचा प्रसन्न, आनंदमय संसार करणें अशक्य होतें. हें सर्व जाणूनच सीतेने मुलांचा, प्रियकराचा, राणीपणाचा एका क्षणांत त्याग केला. ह्या असामान्य त्यागानेच त्या वेळच्या शास्त्राला खोटें ठरविलें, व ज्या सीतेला जिवंत राहून उजळमाथ्याने वावरतां येणें शक्य नव्हतें ती मृत्यूने शुद्धचरित्रा, प्रेममय, साध्वी सीता म्हणून भारतांत अमर झाली.

स्त्रीराज्य

दोन-चार तासांतच मला कळून चुकलें की, मी एका स्त्रीराज्यांत आलें आहे म्हणून. हें कुटुंब सध्या-तरी फक्त स्त्रियांचेंच होतें. सर्व जाणतीं माणसें बाया होतीं, व निरनिराळ्या वयांचे म्हणजे १५ वर्षें तें एक महिनापर्यंतचे मुलगे घरांत होते. माझ्या मैत्रिणीचे यजमान परगांवीं नोकरीला होते. घरीं माझी मैत्रीण व तिच्या दोन वन्सं असत, आणि ह्याच सुमारास तिची धाकटी बहीण बाळंतपणासाठी आली होती. लेकीचें करायला म्हणून तिची आई आली होती, व चार दिवस हवापालट म्हणून आईची आईपण आली होती.

घरांत घडणाऱ्या लहानसहान गोष्टींतहि पुरुष-माणूस नसलें म्हणजे किती फरक दिसून येतो ! सारा दिवस कानावर मध्यसप्तकाच्या मध्यमापासून तों तारसप्तकाच्या पंचमापर्यंत सूर आदळत असतात. संभाषण जोंपर्यंत गोडींत चाललें असतें तोंपर्यंत मधून-

मधून हसणें आणि किनऱ्या (thin) आवाजांतले अस्पष्ट बोल कानाला गोड वाटतात–तेंच रागावून किंवा त्रासून बोलणें चाललें तर आवाज एकदम तारसप्तकांत जातो–आवाजांत कंप वाढतो–तीक्ष्णपणा येतो, पण तो मोठा येत नाही–त्यांत एकप्रकारचा एकेरीपणा असतो, आणि ऐकणाऱ्याच्या कानाला कशा झिणझिण्या येतात. तेच एखाद-दोन पुरुष घरीं असले म्हणजे त्यांचें साधें बोलणेंच नादाने इतकें भरलेलें असतें की घर भरल्यासारखें वाटतें. सगळा आवाज मन्द्र आणि मध्य पट्टींत असल्यामुळे त्यांत तीक्ष्णपणा किंवा एकेरीपणा येत नाही आणि पुरुष जर रागाने अस्सल प्राकृतांत शिव्या देणारे असले तर ढगाच्या गडगडण्याप्रमाणे घर दणाणून टाकतात. माझ्या मैत्रिणीच्या घरीं बायाच पुष्कळ भेटावयास यावयाच्या, आणि त्यांचें बोलणें-हसणें कसें सगळेंच नाजुक होतें. पुरुष आले तरी थोडा वेळ बसून चार औपचारिक गोष्टी बोलून निघून जायचे. पण अप्पासाहेब–तिचे यजमान–घरीं आले म्हणजे पुढच्या दालनांतील बैठक रंगत असे. सर्वांचेंच मोठ्याने बोलणें–हसण्याचा गडगडाट–घरांत बसून रस्त्यावरून कोणी मित्र गेला की त्याला मोठ्याने हाका मारणें–दिवसांतून दहा वेळां पानासाठी गड्याला चौरस्त्यावर पिटाळणें, घरांत जणू एखादें कार्य चालल्याची गडबड असायची.

गडीमाणसांच्या वागण्यांतहि फरक दिसून यायचा. जेवायला बसलें की कोणीतरी कुरकुरत म्हणावयाची, "काय करावं, बाई, ह्या सदाशिवाला दहादां सांगितलं तरी कधीं वेळेवर येत नाही." दुसरीने सूर काढायचा, "आणि कुठें कामाला गेला म्हणजे तास-तास परत येत नाही." माझी मैत्रीण मग अगदी गंभीर चेहरा करायची व हाक मारायची, "सदाशिव! ए सदाशिव!" सदाशिव असा हाकेसरसा थोडाच येणार? तो चांगलीं पांच मिनिटें झाल्यावर एकदाचा आला की रागाचा पारा उतरलेला असायचा, आणि "उद्यापासून वेळेवर ये बरं का!" अशी अगदी मिळमिळित ताकीद त्याला मिळायची, व पुनश्च दुसऱ्या दिवशीं सर्व प्रकार मागील प्रकरणावरून पुढे चालू व्हावयाचा. बया मोलकरीण तर काय, स्त्रीच. त्यांतून विधवा. बाईच्यां हृदयाची किल्ली तिने कधीच काबीज केली होती. ती रोज उशिरां यायची, कधी तर यायचीच नाही; आणि कोणीं कुरकूर करायच्या आंतच बाईपुढे जाऊन, "काय करावं? पोराला ताप आला–", आज काय, "लेकीला नवऱ्यानं मारलं–", उद्या काय, "दीर फाडफाड बोलला–" असें अगदी आसू पुशीत-पुशीत सांगावें; की बाईंनी म्हणावें, "बरं-बरं, बया लाग कामाला– जातांना पोराला औषध घेऊन जरा रोजच्यापेक्षां

लौकरच जा हो." एखाद्या गड्यानें फारच आगळीक केली तर त्याला काढण्याबद्दल केवढ्या मसलती व्हायच्या, किती संभाषणें व्हायचीं, आणि शेवटीं अप्पासाहेब आले की अगदी त्याला काढून टाकायला सांगायचें असा निर्वाणीचा निर्णय घेण्यांत यावयाचा !

घरांत पाऊल ठेवल्याबरोबर केवळ स्त्रियांच्याच अस्तित्वाची सूक्ष्म प्रतीति येई. उंबरठा ओलांडला की कोपऱ्यांतच बायकी चप्पल, एखाद दोन उंच टाचांचे तकलादी बूट, मुलांची लहान-लहान पायतणें, होतीं. मोठाले चढाव किंवा घट्ट बांधलेल्या जाडजूड टिकाऊ-पणाच्या दृष्टीनें विकत घेतलेल्या वहाणा कुठे दिसत नव्हत्या. काठीचासुद्धा अभाव होता. दिवाणखान्यांतील बैठक तरी किती नीटनेटकी—दिवसादिवसांत इकडचा लोड तिकडे व्हायचा नाही. सतरंजीला सुरकुती पडली तरी ती साफसूफ व्हावयाची. लहान-लहान घडवंच्या, त्यावर सुंदर फुलपात्रें, आणि त्यांत रोज नवीन-नवीन सुंदर फुलें असायचीं. बैठकीच्या खोलींतल्या खुर्च्या मात्र कशा रुंद, प्रशस्त होत्या, आणि त्यांत बसायची माझी तन्वंगी सखी किंवा तिची लहानशीशी बाहुली-सारखी आई ! घरांतल्या कुठल्याहि खोलींत जा, टापटीप—अस्ताव्यस्तपणांतहि स्त्रीत्वाची जाणीव—कुठे आरशीच्या मेजावर कुंकूंच सांडलेलें असायचें—खोलींत

तोंडाला लावायच्या चूर्णाचा मंद सुवास सुटलेला–खुर्चीच्या पाठीवर एखाददुसरें तलम पातळ टाकलेलें. पुरुषी कपडे, पुरुषी धांदरटपणा कुठे नाही. जेवतांना तरी काय, कोणी अर्धी पोळी खाई, तर कोणी सुपारी-एवढा भात खाई; कुणाचा धान्यफराळ, तर कुणाला पूर्ण उपास. चांगलें चापून ताटभर जेवणारें पुरुषमनुष्य नसल्याने जेवण कसें भातुकलींतल्या जेवणासारखें वाटे.

आणि मुलांना तर ही जाणीव पूर्णतया होती. मुलें सगळींच छान हुशार आणि गुंड. त्यांचीं भांडणें व मारामाऱ्या झाल्या की रडण्याओरडण्याने सर्व बायका धावून जायच्या, त्यांना एकमेकांपासून सोडवायच्या, आणि मग गोड-गोड आवाजांत "असं काय बरं करावं, उल्हास? तूं मोठा ना?–", "असं काय बरं, अभू? मोठ्या दादाला कुणी चावतात का?", वगैरे ह्या गुंडांचा अत्याचार थांबविण्यास सर्वस्वीं निरुपयोगी अशा कोमल आळवण्या चालायच्या. ह्या अहिंसक पोलिसदलाने कोमल बंधनांत धरून ठेवलेले ते लबाड गुंड मग जास्तच हातपाय झाडायचे, एकमेकांवर डोळे वटारावयाचे, प्रसंगीं धरून ठेवलेल्या हाताला हिसडा देऊन चावायचे, आणि शेवटीं मोठ्याने भोकाड पसरायचे. मग एका दलाने एका बंदीला व दुसऱ्याने दुसऱ्याला घेऊन निरनिराळ्या खोलींत

जायचें, आणि जराशाने कांहीतरी खाऊ उपटून ही मंडळी निसटून जायची. संध्याकाळीं माझी सखी मधल्या दालनांत बसली की धाकटा हुंदडत येऊन तिच्या कुशींत शिरायचा. ही वेळ बरी आहे असें समजून ती सखी चार नीतितत्त्वें त्याच्या मनावर बिंबवण्याचा प्रयत्न करायची. पण सुदैवाने अजून त्याला विवेकाची ग्रंथी फुटली नव्हती. तो लबाड आपल्या मोठमोठ्या डोळयांनी तिच्याकडे बघायचा, उगीचच मुठी डोळ्यांत घालून डोळे चोळायचा व तोंड वाकडें करून 'हं-हं' करायचा की त्याच्या रम्य पितृमुखी चेहऱ्यावर माझी सखी मुक्याचा वर्षाव करून आपल्या सर्व नीतिपाठावर पाणी ओतायची.–

खरें पाहिलें तर हें स्त्रीराज्य नव्हतें. सहा-सात स्त्रिया इतक्या संतोषाने, इतक्या खेळीमेळीने, राहिलेल्या कोणीं पाहिल्या आहेत का? असूया, धुसफुस, असंतोष, स्पर्धा, सर्व वातावरण कसें कुंद करून टाकतात. मुलींच्या संस्था पाहा व तेथल्या स्त्रीसेविका पाहा म्हणजे मी काय म्हणतें तें लक्ष्यांत येईल. पण येथे सर्वत्र प्रसन्नता होती–एकप्रकारची सोत्कंठ आतुरता होती. छे! छे! हें स्त्रीराज्य नव्हतें. सर्व स्त्रिया एका वैष्णव मूर्तीची निरनिराळ्या रूपाने भक्ति करीत होत्या; व ह्या घरांत, ह्या संसारांत, त्या

भक्तीच्या विविध प्रकारांनी, पण मूर्तींच्या एकत्वाने, रम्य संवाद निर्माण झाला होता. माझ्या सखीचे परगांवीं असलेले पति ही ती वैष्णवमूर्ति होती. ती स्थायी मूर्ति होती. कर्नाटकांतल्या देवळांतून अशा प्रचंड मूर्ती असतात. त्यांना 'दोड्ड मूर्ती' म्हणतात. ह्या मूर्तींची लहान आटोपशीर प्रतिकृति 'चिक्कमूर्ति' म्हणून उत्सवासाठी असते. तिचा अनेकविध सेवाशृंगार चालतो. तिला पाळण्यांत घालतात, पालखींत मिरवतात-सारा भक्तगण तिच्याभोवती नाचत असतो. तशीच परिस्थिति ह्या घराची होती. मुख्य मूर्ति दृष्टिगोचर नव्हती, पण तिच्या लहान-लहान उत्सवमूर्ती मंदिरांत ठिकठिकाणीं होत्या. अगदी रांगणारी एक बालमूर्ति; हूड, लोभस, सगळ्यांना खोड्यांनी पुरेसें करून टाकणारी दुसरी मूर्ति; एक पाय बाल्यांत तर एक पाय यौवनांत ठेवलेली आपल्या बापाची प्रतिकृतीच जणू अशी तिसरी मूर्ति— अशा कितीतरी चिक्कमूर्ती त्या घरांत होत्या, आणि सर्वजणी त्यांच्या कोडकौतुकांत मग्न असावयाच्या. आताच पाहा ना, दिवाणखान्यांत बसल्या-बसल्या ही वैष्णवसेवा मला दिसत होती. एक आत्याबाई दिवाणखान्यांत बसून धाकट्याला पाटीवर अक्षरें काढून देत होती. दुसरी मधल्याला आंघोळ घालीत होती. आजीबाई स्वैपाकघरांत कांहीतरी तळीत होत्या, त्याचा

खमंग वास घरभर दरवळला होता, व त्यांच्याशेजारीं जिन्नस कधी होईल म्हणून एक चित्रमूर्ति केव्हाची वाट पाहत बसली होती. पणजीबाई माझ्याशेजारीं बसून एकासाठी लोकरीचा अंगरखा विणीत होत्या. आणि माझी सखी?–तिच्या हातांत टपालाने नुकतेंच आलेलें पत्र होतें. तिचे डोळे दूर कुठे लागले होते. तिच्या ओठांवर गोड हसूं होतें. तिच्या तोंडावर उत्कंठा होती. अगदी आंतल्या गाभाऱ्यांतल्या दोइ वैष्णवमूर्तींच्या पूजेंत तिची समाधि लागली होती हें काय सांगायला पाहिजे?

मराठ्यांचा मट्ठपणा

केवढें भांडण चाललें होतें दोघांचें ! सगळीं माणसें त्यांच्याभोवती गोळा झालीं होतीं. प्रत्येकाच्या चेहऱ्यावर आश्चर्य दिसत होतें. तुळशीराम आणि लाला ह्यांच्यांतलें भांडण होतें तें. तुळशीराम असेल जेमतेम पांच फूट उंच-अंगाने काटकुळा-वजन शंभर पौंडसुद्धा भरलें नसतें; आणि लाला होता सहा फूट उंचीचा पठाण ! त्याचा लालबुंद उग्र चेहरा, बैलासारखी मान, जाड मिलिटरी बूट व निमुळती टोपी ठेवून बांधलेला फेटा ह्यांमुळे तर तो होता त्यापेक्षाहि उंच वाटायचा. तो नुसता खाकरला तरी आसपासचीं पोरें घाबरून पळायचीं. त्याचें एक-एक मनगटच असेल तुळशीरामाच्या मांडीएवढें जाड. "थांब, थांब, तुझा जीवच घेतों," तुळशीराम लालाच्या अंगावर धावला. भोवतालच्या माणसांनी तुळशीरामाला धरून ठेवला. एवढ्यांत इंजिनियर कामावर आले व "काय गडबड

आहे ?" म्हणून विचारूं लागले. "कुछ नहि मालिक, ये आदमी खाली झगडा करते है" लवून सलाम करीत लाला म्हणाला. तिकडून तुळशीराम शिरा ताणीत ओरडला, "ऐकतोस काय, सायबा ? शाप खोटं बोलतोय् तो. मला शिव्या दिल्यान् न् आता गोंडा घोळतो." साहेब दोघांना घेऊन हाफिसच्या खोलींत गेले व तुळशीरामाला शांत करीत झाली हकिकत त्यांनी विचारली. लाला रोजच्या-प्रमाणे तयार होऊन बांधकामाच्यापुढे उभा होता. कामकरी येतां-येतां गर्दीत एकाचा धक्का लागून तुळशीराम ढकलला गेला, व तोल सावरतां-सावरतां त्याचा पाय लालाच्या शेजारींच ठेवलेल्या वळकटीवर पडला. "क्यौं साला, बेवकूफ, तुम क्या अंधे हो ?" लालाने गुरकावलें. तें सहन न होऊन तुळशीराम लालाचा जीव घ्यायला धावत होता. "अरे तुळशीराम, काय हमरी-तुमरीवर येतां ? जा पाहूं कामाला.—लाला ! माझ्या माणसांना शिव्या दिलेल्या मला खपणार नाहीत." असें दोघांनाहि सांगून साहेबांनी दोघांना दोन दिशांना पाठविलें. तरी जातां-जातां लाला "अक्लमंद मरगठ्ठे !" असें पुटपुटला. तें ऐकून तुळशीराम दारापर्यंत गेलेला तावातावाने परत आला व साहेबांच्यापुढे हात नाचवीत म्हणाला, "बघ, सायबा, कसा माजला आहे बैल!- थांब, त्याला दाखवलंच पाहिजे. त्याची वळकटीच फेकून

देतों समुद्रांत." "माझे आई ! जा आता कामावर" सायबांनी परत सांगितलें व तुळशीराम निघून गेला. त्या दिवसापासून लाला प्रत्येक कामकऱ्याला सांगायचा की, तुळशीराम माझा बिछाना दर्यात टाकणार आहे, आणि हसायचा, आणि सगळींजणें हसायचीं. पण तुळशीरामाने लक्ष्यच दिलें नाही. तो फक्त जळजळीत दृष्टीने लालाकडे पाहायचा. तुळशीरामाचें काम सर्वांत उंच जागीं असायचें. तो होता खारवी. दुसऱ्यांचे डोळे फिरतील इतक्या उंचीवर अरुंद फळयांवरून तो खुशाल बेफिकीर इकडून तिकडे जायचा व आपलें काम करायचा. उंच वाशांवर चढून परांच्या बांधायच्या, टोकावर कप्पी बसवायची, कप्पीची दोरी सरकली तर वर चढून ती परत बसवायची–हीं कामें म्हणजे त्याच्या हातचा मळ. स्वारी तशी सरळ, पण लालाची मग्रुरी तो कधी ऐकून घ्यायचा नाही; आणि सर्वांना धास्ती वाटायची की, एखाद दिवशीं लालाने थप्पड मारली तर ह्या काटकुळया प्राण्याचा जीवच जायचा म्हणून. ज्या इमारतीचें बांधकाम चाललें होतें तेथे वरच्या मजल्यावर तुळशीराम निजायचा आणि खालच्या दाराशीं लालाचा पहारा असायचा, आणि रोज त्यांच्या कटकटी चालायच्या. ह्या दोघांचें भांडण म्हणजे सायबालासुद्धा कुतूहलाचा विषय होता. ही उंदीर-सिंहाची चुरस मोठी

मजेची होती. त्यालाहि तुळशीराम लालाची वळकटी समुद्रांत टाकणार ह्या कल्पनेचें हसूं आलें. हें भांडण झाल्यापासून दोन-तीन दिवसांनी साहेब जों कामावर येतो तों त्याला एक अद्‌भुत दृश्य दिसलें. कामकरी नुकतेच कामावर आले होते आणि मोठें रिंगण करून उभे होते. मध्यभागीं लाला रागाने अक्षरशः नाचत होता. त्याच्या तोंडांतून शिव्यांचा भडिमार चालला होता. तो तुळशीरामाची गठडी वळवायच्या गोष्टी बोलत होता. त्याचा आधीच लाल असलेला चेहरा रागाने आता फुटणार असें वाटत होतें. तो मान उंचावून आकाशांत हात नाचवीत " खाली तर ये म्हणजे तुला दाखवतों " असे वारंवार म्हणत होता. साहेबाने वर पाहिलें तर सगळ्यांत उंच नि अरुंद परांचीवर तुळशीराम एखाद्या माकडासारखा बसला होता व निःशब्द हसत होता. साहेबाला पाहतांच लाला जरा थबकला, पण पुढे होऊन सलाम करून त्याने आपलें गाऱ्हाणें साहेबांना सांगितलें की, ह्या तुळशीरामाने माझी वळकटी कुठे नाहीशी केली आहे ती मला परत करवा. साहेब आलेला पाहतांच तुळशीरामहि माकडा-सारखा झराझर खाली आला. " काय रे, लालाची वळकटी तूं चोरलीस काय ? कुठें आहे ती ? " " मी नाय चोरली बा–मीं ती दर्यांत फेकून दिली. "

तुळशीराम म्हणाला. लाला म्हणाला, "चोरून वर खोटं बोलतो आहे. माझी दुलई होती व त्यांत शिवलेले पैसे होते." तुळशीरामाने लांब हात केला व बोट दाखवून म्हटलें, "ती बघ तिकडे मीं फेकली—अजून सापडेल. जा जाऊन बघ." लाला व त्याच्याबरोबर दोघेतिघे धावतच किनाऱ्याशीं गेले, व साहेब तुळशीरामाला घेऊन आंत गेले. सकाळीं लाला उठून बाहेर गेला ही संधि साधून तुळशीरामाने वळकटी पळवून फेकून दिली होती एवढी हकिकत जों साहेबाला कळते तेवढ्यांत लाला आला. त्याचा राग कमी झाला होता—पैसे न् वळकटी भिजलेली, पण कांहीहि चोरीस न जातां मिळाली होती. तो जरा हसतच म्हणाला, "मालिक, ये बिलकूल अकलमंद है. रजाईमें सो रुपिये थे वे सब वापस मिले. इसकु कुछ पैसेकी बात मालूम नही हुई." साहेबांनी तुळशीरामकडे पाहिलें. क्षणभर दोघांचे डोळे भिडले. दोघांच्याहि चेहऱ्यावर हसूं झळकलें. साहेब आणि तुळशीराम दोघेहि 'अकलमंद मरगठ्ठे'—काय हसण्यासारखें झालें त्यांनाच माहीत. एवढें खरें की, त्या दिवसापासून लाला परत तुळशीरामाच्या वाटेस गेला नाही. पण ह्या मठ्ठ मराठ्याने मोठ्या युक्तीने वळकटी हस्तगत करून ती हातोहात न लांबवतां समुद्रांत कशी

फेकली व आपले पैसे कसे परत मिळाले हें सांगतांना बाकीचे मठ्ठ मराठे हसत कां नाहीत हेंहि त्याला कधी कळलें नाही.

बिचारा लालाच काय, पण इतर परप्रांतीयांनासुद्धा मराठ्यांच्या वागणुकीचें आश्चर्य वाटतें. मराठ्यांना व्यवहारच नाही हा सिद्धान्त तर मीं आतापर्यंत पांच-पंचवीस वेळां तरी ऐकला असेल.

पुष्कळ वर्षामागची गोष्ट. मी शेटना आमचें नवीन घर दाखवीत होतें. घर दाखवून झाल्यावर त्यांनी बारीक चौकशी केली–जमिनीला काय पडलें ? घराला काय पडलें ?, वगैरे–आणि शेवटीं विचारले, "पण, ताई, एवढे पैसे कुठून आणले ?" मीं बेफिकीर स्वरांत सांगितलें, "थोडे जवळ होते ते दिले व बाकीचें कर्ज काढलें–फेडूं हळुहळू." शेटनी गंभीरपणें मान हलवली –"छेः, हेच पैसे तुम्हीं एखाद्या धंद्यांत गुंतवले असते तर तुम्हांला दरवर्षी इतकें व्याज आलें असतें. त्या व्याजापैकी कांही भाग देऊन भाड्याचें घर छान घेतां आलें असतें. परत उरलेलें व्याज रकमेंत टाकून वीस वर्षांत चांगली पुंजी जमवतां आली असती. पण तुम्हां मराठ्यांना (महाराष्ट्रीयांना) व्यवहारच कळत नाही. आपलें असें घर आणि मागे-पुढे अंगण असलें म्हणजे तुम्हांला वाटतें स्वर्ग हातीं आला." मी हसून म्हणालें,

" शेटजी, तुम्हीं हेटाळणीने म्हणून जें म्हणालां तें अगदी शंभर टक्के खरें आहे. बँकेंतल्या पैशाचें व्याज खाण्यापेक्षा स्वतःची अशी झोपडी का होईना असली म्हणजे आम्हांला जन्म सफळ झाल्यासारखा वाटतो." ह्या मराठ्यांना कांही अक्कलच नाही असा अभिप्राय त्यांच्या तोंडावर दिसला, व त्यांनी आमचा निरोप घेतला.

आमच्या ओळखीच्या परप्रांतीय संस्थानिकांना वर्षासाठी घर घ्यावयाचें होतें. घर बघून पसंत केलें, वर्षाचा भाडेपट्टा झाला व उद्या राहायला यायचें एवढ्यांत मंडळींच्या लक्ष्यांत आलें की, घरांत विजेचे दिवे नाहीत. आता काय करायचें ? दिवस लढाईचे म्हणून वीज कंपनी नव्या घराना वीज देत नव्हती, व तिथे वशिला चालेना. एवढ्यांत राजेसाहेबांना असें आढळलें की, त्यांच्याच आळींत एका पाटीलबुवांचा वाडा व जमीन होती. तेथल्या विहिरीसाठी मोठा विजेचा पंप लावला होता-त्यांतून पाटीलबुवानी मेहेरबानीने दोघा-चौघा शेजाऱ्यांना विजेच्या तारा जोडून दिल्या होत्या. आणि व्यवहार जरी चोरीचा होता तरी वीज कंपनी तिकडे काणाडोळा करीत होती-तसेंच कांही संधान राजेसाहेबांनी पाटीलबुवांकडे लावलें तर वीज कंपनी त्यांत ढवळाढवळ करणार नव्हती. राजेसाहेब लगेच

आपल्या भारी किंमतीच्या प्रचंड मोटारींत बसले व पाटीलबुवांकडे आले. राजेसाहेबांची मोटार फारच सुरेख व खूपच मोठी होती. आमच्या भिकार गांवांत कांही अशा मोटारी सहजीं दिसत नाहीत. त्यांची मोटार गेली की रस्त्याने जाणारीं मुलें उभीं राहून कौतुकाने मोटार बघायचीं. हाकणारासुद्धा ऐटींत असे. राजेसाहेबांची मोटार पाटीलबुवांच्या वाड्याजवळ आली, मोटार-हाक्या खाली उतरला व वाड्यांत जाऊन बाहेर अमके-अमके आले आहेत, तुमची गांठ घ्यायची आहे, क्षणभर बाहेर आलांत तर बरें असा निरोप त्याने बैठकींत जाऊन सांगितला. पाटील जरा अनिच्छेनेच उठले व फाटकाशीं आले. राजेसाहेब खाली उतरले. रामराम वगैरे झाल्यावर त्यांनी सांगितलें, "हें पलीकडचें घर आम्हीं घेतलें आहे. तेथे वीज पाहिजे आहे. किती पैशाला तुम्हीं कनेक्शन् द्याल म्हणून विचारायला आलों आहे." पाटीलबुवांनी विडा चावीत संथपणें उत्तर दिलें, "वा! फार छान! आपण आमचे शेजारी होणार–आनंद आहे आम्हांला. पण वीज कांही तुम्हांला नाही बुवा देतां येणार." राजेसाहेबांनी व त्यांच्या कारभाऱ्यांनी अतिशय गळ घातली, लोकांच्या चौपट पैसे देण्याचें कबूल केलें. पण पाटीलबुवांचें आपलें एक उत्तर, "छे, हो! आधींच दोन-चार

घरांना दिली आहे—आमच्याच पंपाला पुरें पडत नाही —तुम्हांला नाही देतां येत." राजेसाहेबांनी ही सारी हकिकत मला सांगितली, व मराठ्यांना व्यवहारच कळत नाही म्हणून ते आपल्या मुलखांत निघून गेले. घर अंगावर पडूं नये म्हणून लगेच दुसरा एक भाडेकरी पाहून वर्षाच्या कराराने त्यांना देऊन टाकलें. नवी भाडेकरू बाई होती, घरांत तीन-चार मुलें होतीं. बाई रायला आली व हळुहळू पाटलीणबाईशीं मैत्री झाली. "एकटी बाईमाणूस, शाळकरी मुलं, रॉकेल मिळायची पंचाईत, मुलांचा अभ्यास तरी कसा होणार?—बरं, बंगल्याचं भाडं तरी किती! आणखी मी गरजू; आंत वीज नाही हें मला सांगितलेसुद्धां नाही हो त्यांनी—मीं आपली ह्या दिवसांत घर मिळतें आहे म्हणून लगेच वर्षाचा भाडेपट्टा की हो केला!" अशी बाईने आपली हकिकत दोन-चारदा सांगितल्यावर पाटलीणबाईंच्या सांगीवरून कुटुंबवत्सल पाटीलबुवांनी बाईंना लगेच आपली कामकरी माणसें लावून वीज जोडून दिली.

पंधरा दिवसांनी राजेसाहेब परत ह्या गांवीं आल्यावर त्यांनी बंगल्यांत वीज पाहून कसें आकांड-तांडव केलें, नव्या भाडेकरी बाईला घर मोकळें करण्याची नोटीस कशी दिली, बाई वर्षभर कोर्टांत वकील न देतां स्वतः कशी भांडली, व शेवटीं वर्ष संपतां-संपतां खऱ्या

घरमालकाशीं तिने नवा भाडेपट्टा करून संस्थानिकांना कसें हात चोळीत बसवलें हें सांगायचें म्हणजे एक मोठा ग्रंथ होईल; पण पाटीलबुवांनी मुळातच वीज द्यावयाचें नाकारलें कां हें जाणण्याची मला उत्सुकता होती. काय परप्रांतीयांना आपल्या आळींत थारा द्यावयाचा नाही असा विचार होता की काय पाटील-बुवांचा ? इतका लांब विचार शक्य दिसत नव्हता. पाटीलबुवा कांही फारसे शिकलेले नव्हते, पण व्यवहाराला मोठे चतुर म्हणून त्यांचा लौकिक होता. मग त्यांनी पैसा नाकारला कां ? बऱ्याच दिवसांनी मला पाटलांच्या वागण्याचें रहस्य उलगडलें. हे छोटे राजेसाहेब मोटारींतून उतरून पाटीलबुवांच्या बैठकी-पर्यंत पायीं गेले असते म्हणजे त्यांना ताबडतोब वीज मिळाली असती. पण पाटीलबुवांना बोलावून आणून मोटारशेजारीं बोलणीं झालीं त्यामुळे पाटलांची मिजास बिघडली होती. त्यांनी चारजणांना बोलून दाखवलें, " राजेसाहेबांचें बूड इतकें जड झालें होतें काय ?–मला मोटारची ऐटी दाखवतो होय ?–त्याला म्हणावें, तूं राजा आहेस तर मी पाटील आहे–वाटेल ते पैसे दिलेस तरी वीज देणार नाही." पैसा मिळत असला म्हणजे कसलाहि कमीपणा किंवा लाचारी स्वीकारायला हरकत नाही हें व्यापारी धोरण पाटीलबुवांना नव्हतें हें स्पष्ट झालें.

परवांचीच गोष्ट घ्या ना. आमची गाडी लोणावळ्याला थांबली. डब्यांतून घाईघाईने एक पारशी उतरला. त्याला ताजीं जांभळें विकत घ्यायचीं होतीं. डब्याच्या खिडकीजवळ एक कातकरीण एका लहानशा चौकोनी कुरकुलीत करवंदांचे द्रोण भरून विकायला आली. तिला पाहिल्याबरोबर त्या पारश्याने घाई करून सबंध टोपली हिसकावून घेतली व "हेचा दाम काय?" म्हणून विचारलें. बाईने सांगितलें, आठ आणे. ते पैसे तिच्या हातावर ठेवून त्या गृहस्थाने कुरकुली बायकोच्या हातांत दिली. मी आपली जांभळें म्हणून होणारा हा करवंदाचा सौदा स्तिमित होऊन पाहत होतें. दोन मिनिटें झाल्यावर बाहेरची कातकरीण म्हणाली, "बाबा, माझी टोपली द्या." तो पारशी म्हणाला, "मग जांभळें न्यायचीं कशांत? तुझ्या टोपलीची कीमत देतो सांगनी." बाई म्हणाली, "छे! मला टोपली नाही विकायची." त्याने त्या एक आणा किंमतीच्या टोपलीला रुपया देऊं केला तरी तिचें म्हणणें एकच, "मला टोपली विकायची नाही." शेवटीं त्याने रागाने सबंधच्या सबंध टोपली तिला परत दिली. तिने त्याचे आठ आणे परत दिले, व वेळ खाल्ल्याबद्दल चार शिव्या हासडून ती पुढे गेली. त्या पारशिणीला मीं हळूच म्हटलें, "बाई, तीं करवंदें होतीं–जांभळें

नव्हतीं. तुम्हांला पाहिजे असतील तर तो पहा पलीकडे माणूस उभा आहे, त्याच्याजवळ जांभळें आहेत." बरें झालें टोपली गेली असें म्हणून तिने नवऱ्याकडून जांभुळवाल्याला बोलावलें. तो होता एक कुणबी, आणि जी कातकरणीची कथा तीच त्याचीपण कथा. तो म्हणे, " मीं जांभळं विकायला आणलीं आहेत. टोपली नाय. हवींतर घ्या, नाहीतर मी पुढे जातों." शेवटीं चरफडत त्या बाईने रुमालांत जांभळे विकत घेतलीं, व तो माणूस आपली जीर्ण टोपली घेऊन निघून गेला. मला मात्र " मराठे लोकाला कसा बेपार कळत नाही" हें पुराण मुंबईपर्यंत ऐकावें लागलें.

आजहि परत तेच शब्द मी आणखी एका माणसाकडून ऐकत होतें. हे गृहस्थ एक, सुप्रसिद्ध म्हणा की कुप्रसिद्ध म्हणा, एजंट होते. कोणाला कांहीहि पाहिजे असो, पुरेंसें कमिशन मिळालें की आपण मिळवून देऊं अशी त्यांची प्रतिज्ञा होती, व त्या प्रतिज्ञेला आतापर्यंत कधीहि बाध आला नव्हता; पण आज मात्र त्यांनी हात टेकले होते. ते रस्त्यावरून अगदी मंदपणें जात होते. त्यांचा पडलेला चेहरा पाहून मीं विचारलें, " काय, इकडे कुणीकडे ? बरें नाही वाटतें ? हवा पालटायला का आलांत ?" " अहो, मी अगदी चांगला बरा आहे. पण किती खटपट केली

तरी काम होत नाही म्हणून त्रासलों आहे," त्यांनी सांगायला सुरुवात केली, "तें पलीकडे, * * * * * * चं रस्त्यावर एक लहानसं घर नाही का, ती जागा व घर मी पंधरा हजाराला मागत होतों-* * * * * * नी सांगितलं आहे माझ्यासाठी घ्या म्हणून." तें घर व त्या घराची मालकीण माझ्या चांगली माहितीची होती. ती एक पांढरपेशाची पन्नास वर्षे वयाची विधवा होती. तिच्या मुलाने आणि तिने पै-पै करून पैसा साठवून शंभर-दीडशे रुपयाला जमीन घेतली होती व त्यावर कांही विटा, कांही पत्रे, कांही खोक्याच्या फळ्या अशी विविध सामुग्री जुन्या बाजारांतून आणून एक लहानसें घर बांधलें होतें. घरांत राहूला येऊन दोन वर्षे होतात तों मुलगा वारला व सध्या घरांत विधवा सासू, विधवा सून व एक तीन वर्षाचा नातू अशीं राहत होतीं. घरीं खायची भ्रान्त होती. सासू चार ठिकाणीं काम करी, घरांतल्या चार खोल्यांपैकी तीन भाड्याने दिल्या होत्या, व कुटुंबाची कशीबशी गुजराण होत होती. मुंबईला बॉबहल्ला होणार ह्या भीतीने मुंबईचे लोक वाटेल ते पैसे देऊन बाहेरगांवीं घरे व जमिनी घेत होते. आज तिची दोन-तीन हजारांची मालमत्ता पंधरा हजाराला जात होती. ते एजंट पुढे सांगूं लागले, "अहो, घरापुढून

मोठा रस्ता म्युनिसिपालिटीने काढला आहे म्हणून इतकी किंमत देतों आहे. म्हातारीला मागितलेसुद्धा की, जरा मागच्या बाजूला जमीन आहे ती घ्या व घर बांधा. आठ-दहा हजारात सर्व होईल. कांही हजार बँकेत रहातील. पंधरा हजार पुरे नसले तर काय हवें तो आंकडा सांगा. पण तिचें आपलें एक–' मला घर नि जमीन विकायची नाहीं '–आता सांगा ह्या मठ्ठपणापुढे काय करणार ? आणि अशा माणसांशीं व्यवहार तरी कसा करायचा ? "–ते तावातावाने निघून गेले. मीं समोरच्या मारुतीच्या देवळाकडे तोंड केलें व हात जोडून प्रार्थना केली, "देवा मारुतिराया ! मराठ्यांना आणखी थोडें मठ्ठ कर रे–"

महार आणि महाराष्ट्र

महाराष्ट्रांतील प्रत्येक गांवीं मराठे असलेच पाहिजेत असा कांही वर्षापूर्वी माझा समज होता. पण मराठे नाहीत. अशी कित्येक गावें मीं पाहिलीं आहेत. मराठ्यांपेक्षा कुणबी जास्त ठिकाणीं आढळतात. पण इतर कोठचीहि जात घेतली तरी सार्वत्रिक वास्तव्याबाबत महाराची सर दुसऱ्या कोणत्याहि जातीला नाही. महार बहुसंख्य कोठेहि नाहीत, पण महारांची वसति मुळीं नाहीच अशीं गांवे मला अजून आढळलीं नाहीत.

हे महार आहेत तरी कोण ? हें एक कोडेंच आहे. ते काय महाराष्ट्रांतील अतिपूर्वीचे आदिवासी आहेत ? उत्तरेकडील संस्कृतभाषा बोलणाऱ्यांनी महाराष्ट्राची वसाहत केल्यावर काय ह्या आदिवासींना आपले गुलाम बनवले व ते हे महार आहेत ? का ते दक्षिणेकडून आलेल्या कैकाडी, रामोशी, वडार, वगैरे जातींपैकी

आहेत ? ह्या दोन्हीहि गोष्टी मला संभाव्य दिसत नाहीत. महाराष्ट्रांतील रानटी व अर्धवट रानटी जातींचा संबंध जंगलाशीं आहे. त्याचें पोटहि कांही अंशीं जंगलाच्या देणगीवर व जंगलाच्या कामावर अवलंबून आहे. तसे महारांचे मुळींच नाही. बरें, भटक्या जातींतहि त्यांना घालतां येत नाही. त्यांच्या पायाला चाक बांधलेलें असतें व त्यांच्याइतकी पायपीट खेड्यांत दुसरें कोणी क्वचितच करीत असेल पण ही सर्व भ्रमन्ती गांवकामगार म्हणून असते. भटक्या जाती आज येथे तर उद्या तेथे अशा असतात, फक्त पावसाळ्यांत त्यांचा मुक्काम एका जागीं असतो. पण महार आपापल्या गांवचे पिढीजाद रहिवाशी असतात. इतके असूनहि महारांना नांगरटी फारशी माहीतच नाही. गांवांत सगळ्या महारांचा मिळून सगळयांत वाईट जमिनीचा एखादा तुकडा असायचा. त्या तुकड्यांत पिकणार काय आणि त्यांतलें प्रत्येक कुटुंबाच्या वाट्याला तरी काय येणार ? कोणाचेंच लक्ष तो तुकडा कसण्याकडे नसतें. इतर गांवकऱ्यांचें तसें नसतें. त्यांचा प्रत्येकाचा स्वतःच्या जमिनीशीं एकजीव झालेला असतो. शेताला अंकुर फुटला की त्यांच्या आशेला अंकुर फुटतो. शेत करपलें की त्यांचें जीवन करपतें. शेताला पाऊस चांगला मिळाला की त्यांचीं तोंडें टवटवीत होतात. पीक तान्हेलें

राहिलें तर त्यांच्या तोंडाला कोरड पडते. शेतांतल्या झाडांपेक्षाहि खोलवर त्याचें आयुष्य पिढ्यानुपिढ्या जमिनींत रुजलेलें असते. जमिनीच्या सहवासाने त्यांना जमिनीचे वाण आणि गुण दोन्हीहि लागतात. जमिनीचा रंग आणि जमिनीचा जडपणा दोन्हीहि त्यांच्या अंगीं येतात. त्यांचें चालणे धीरगंभीर, त्यांचें बोलणें अतिसावकाश आणि त्यांच्या मनाचे सर्व व्यवहारपण हळूं चालतात. ह्याच्या बरोबर उलट महारांची स्थिति असते. त्याना जड जमिनींतून पोटाला मिळवायचे नसते, तर माणसांकडून मोठ्या मिनतवारीने कोर-अर्धी कोर भाकर काढायची असते. घरांत साठवण करण्याइतकें कधी त्यांना मिळत नाही इतकें त्यांचें पोट हातावर असतें. पडेल जनावर ओढायचे, गांवचे निरोप घेऊन जायचें, पाटलाच्यामागे असायचें, गांवांत गस्त घालायचा, सगळयांना जमिनी-च्या हद्दी लक्षांत ठेवायच्या, हीं त्यांचीं वंशपरंपरा कामें कुठल्याहि जमिनीच्या भांडणांत महाराची साक्ष असायचीच. यामुळेच चौकसपणा, हजरजबाबीपणा हीं महारांत नेहमी दिसून येतात. बुद्धि चचंल आणि लवचिक असते. नव्या मनूंन नवे चटकन् उचलण्याची त्यांची तयारी असते. पोटाच्या रोजच्याच काळजीमुळें म्हणा किंवा एकाच उद्योगाने पोट भरणें शक्य

नसल्यामुळे म्हणा, ते हजार उद्योग करतात. त्यांना गांवच्या सगळ्या घरांतील खडान्‌खडा माहिती असते. आणि तीसुद्धा फक्त चालू पिढीची नसून कित्येक पिढ्यांची! गांवांतलीं सगळीं बिंगे, सगळ्या भानगडी, सर्व घरगुती कटकटी यांची महार म्हणजे एक चालती बोलती नोंदवही असते. महरांना गाणें, नाचणें व नक्कल छान करतां येते, आणि त्यांत त्याना पिढीजाद मिळालेलें मनुष्यस्वभाचें ज्ञान फार उपयोगी पडतें. हजारो वर्षे हीन स्थितींत काढून आता इतरांच्याबरोबर आम्ही आहोंत ही भावना येऊं लागल्याने ह्या पिढींतील महारांची मनोवृत्ति मोठी नाजुक व भावनाप्रवण असते. वंशपरंपरा बळावलेले गुण व नवी परिस्थिति याचे द्वंद्व त्यांच्यांत उत्कटतेने पाहावयास सापडतें. पैसे चांगले मिळोत किंवा थोडे मिळोत, महार चांगले कपडे घालतो. हें त्याच्या कलावान् मनाचें दर्शक आहे असे मला वाटतें. मीं पाहून ठेवलें आहे की, वर्गांत साधारणपणें गबाळ पोशाख करणारे विद्यार्थी ब्राह्मण असतात. मराठ्यांचा पोशाख साधारणपणें बऱ्यापैकी असतो, व सर्वांत झोकांत असते महार. ब्राह्मण आज चार पैसे मिळाले तर दोन मागे टाकील. पण महार आज सर्वच्या सर्व खर्च करील व उद्या परत पोटासाठी वणवण हिंडेल.

मी पुण्यांत निरनिराळ्या मराठी जातींची पाहणी करीत होतें. एके दिवस महारांची व इतर कांही जातींची मोजणी चालली होती. प्रत्येक माणसाचें नांव, गांव व पोटजात नोंदवहींत टिपून घ्यावयाची व नंतर त्याच्या डोक्याची मापे घेऊन रक्त घ्यावयाचें असा क्रम असे. माझ्या शेजारीं माझा एक महार विद्यार्थी उभा राहून मला मदत करीत होता. येतील तसतशी नोंद होत होती—महार, भंगी, मांग, मांग गारुडी, वगैरे. एवढ्यांत एकजण आला व त्याने आपली जात 'हरिजन' म्हणून सांगितली. एक लहानसा विजेचा धक्का बसावा तसें सर्वांना झालें. मीं माझ्या विद्यार्थ्या-कडे पाहिलें तों त्याच्या चेहऱ्यावर राग, विषाद, तुच्छता हे विकार दिसत होते. त्याची-माझी दृष्टादृष्ट झाली तशी तो थोडा हसला. त्या हरिजनाला मला विचारावें लागलेंच, "अहो, 'हरिजन' शब्दाने जात कळत नाही—माझ्या कामासाठीं मला तुमच्या पोट-जातीची नोंद करायची आहे." "अरे, 'हरिजन' 'हरिजन' काय चालवलें आहेस? सांग की तूं महार आहेस म्हणून—" माझा विद्यार्थी हेटाळणीने म्हणाला. स्वाभिमानी महारांना 'हरिजन' शब्दाचा तिटकारा वाटतो. 'हरिजन' शब्दांतील करुणा, खोटी दया त्यांना नको आहे. 'महार' शब्दामागे इतिहास आहे,

परंपरा आहे. त्यांना 'महार' म्हणूनच मानाने जगायचें आहे. अशाच कितीतरी प्रसंगीं महारांचें वैशिष्ट्य माझ्या नजरेस आलें व अरबी समुद्रापासून तो वैनगंगेपलीकडे सर्व महार इथून-तिथून एकाच सांच्यांतले ही गोष्ट अनुभवास आली.

खानदेशांतल्या एका गांवीं एका संध्याकाळीं वंजाऱ्यांचीं मापें आटपून आम्ही घरीं चाललों होतों. रस्त्याने फारच थोड्या माणसांची आवकजावक होती. एवढ्यांत एका वळणावर खड्या सुरांत म्हटलेलें गाणें ऐकूं आलें. वळण संपल्यावर पाहिलें तों तिघे-चौघेजण सावकाश रमतगमत चालले होते. एकजण गाणें म्हणत होता. बाकीचे मधूनमधून साथ करीत होते व मधून-मधून गप्पा मारीत होते. आम्ही झपाझप चाललों होतों. आम्ही जवळ आलों तों गाणें थांबलें. मीं विचारलें, "कसलें गाणें चाललें होतें?" सर्वांनीच चमत्कारिकपणें माझ्याकडे पाहिलें, पण उत्तर दिलें नाही. काय एवढेंसुद्धा माहीत नाही? आम्हांला सांगायची जरूर नाही, असाच भाव त्यांच्या चेहऱ्यावर दिसला. थोडें लांब गेल्यावर बरोबरच्या गृहस्थाने सांगितलें की ते महार होते-आंबेडकरांचा पोवाडा चालला होता." ते पुढे म्हणाले, "उगीच बोललांत तुम्हीं त्यांच्याशीं." पण मला तसे वाटलें नाही. शब्दांनी

न बोलतां त्यांना काय सांगायचें होतें तें त्यांनी अगदी स्पष्ट सांगून टाकलें होतें.

दुसऱ्या दिवशीं, मीं ज्या जहागिरदारांकडे उतरलें होतें त्यांच्याकडे गांवचा महार कांही कामासाठी आला होता. त्याने प्रत्येकाला लवून जोहार केला. जहागीरदारांच्या सांगण्यावरून "माप देण्यासाठी माणसें ताबडतोब लावून देतो" असें त्याने मोठ्या अगत्यानें सांगितलें. इतक्यात मला त्याची काठी दिसली. काठी कळकाची, धुराने लालसर काळी झालेली अशी होती. त्यावर पितळेच्या तारेने हरतऱ्हेने विणून नक्षीकाम केलें होते. मीं काठी मागितली तेव्हा त्याने वाकून लांबून माझ्या हातांत ती टाकली. स्वतः जहागीरदार व त्यांचे चिरंजीव अस्पृश्यता मानणारे नव्हते. मी तर त्याच्यादेखतच एका महाराचें माप घेतलें होतें. मग काठी लांबून माझ्या हातांत टाकण्याचें प्रयोजन काय? मीं म्हटले ना की महार एक स्वभावसिद्ध नट असतो म्हणून, त्याचें हें उदाहरण. "तुम्हीं हल्लीच्या माणसांनी शिवाशीव केली म्हणून काय आम्ही रीत सोडायची? जहागिरदाराकडे कशी वागणूक पाहिजे ती काय आपल्यासारख्यांनी विसरायची होय?" असेंच जणू तो मला विचारीत होता. पण हे करीत असतांना त्याच्या तोंडावर किंचित् हसूं होतें. त्याच्या डोळ्यांत

मिस्किलपणा भरलेला होता. "हे सगळें नाटक आहे, हे तुम्हाला ठाऊक आहे अन् मला पण ठाऊक आहे" हाच त्याचा भाव होता.

नागपूरला बेझन बागेंत मीं मापे घेत होतें व माझ्याभोवतीं महाराचा घोळका जमला होता. हीं मापे मी कां घेते? ह्यापासून काय अनुमानें काढणार?–वगैरे प्रश्नांचा पाऊस पडत होता व शक्य तितक्या प्रश्नांचीं उत्तरें शक्य तितक्या सोप्या भाषेत द्यावयाचा माझा प्रयत्न चालला होता. इतक्यात एकजण म्हणाला, "बाई, ह्याबद्दल लिहिलेले एखादे पुस्तक दाखवा की आम्हांला." मला हेंच हवे होतें. मीं जराशा ऐटीनेच स्वतः लिहिलेले एक इंग्रजी लिखाण त्याच्यापुढे टाकलें व म्हटलें, "पाहा, यात सगळें कांही आहे" इतर जातींच्या बाबतींत माझी ही युक्ति हटकून यशस्वी झाली होती. माझें इंग्रजी पुस्तक पाहून व साधारण इंग्रजी जाणणाऱ्यांनासुद्धा न कळणारे ते जाडे-जाडे शब्द पाहून चौकस माणसें गप्पच बसायचीं; पण ह्या गृहस्थाने काही मला दाद दिली नाही. त्यानें एकदा पुस्तकाचीं पानें चाळलीं, पुस्तक टेबलावर फेकलें, आणि मान हालवून मला म्हणाला, "हें पुस्तक तर इंग्रजींत आहे. आमच्यासारख्यांना ह्यांत काय लिहिलें आहे तें काय कळणार? आम्हांला कळायला तुमचें

पुस्तक मराठींत हवें होते, नाही का ? ”

ह्यानंतर काही दिवसांनी मी भंडाऱ्याहून साकोरीला चालले होत. गाडी भंडाऱ्याहून सकाळी निघाली. जवळजवळ गाडीची भरती झाली होती. अर्धा मैल जाऊन गाडी थाबली व गृहस्थ गाडींत शिरले. “ आज सकाळींच काम सोडून बाहेरगांवीं कुठ निघाला ? ” गृहस्थ म्हणाले, “ह्या महाराची प्राथमिक निवडणूक आहे ना, त्याच्या प्रचारासाठी मला तीन दिवसांची सुट्टी मिळाली आहे. ” “ म्हणजे तुमचा काय ह्या निवडणुकीशीं संबंध ? ” गृहस्थ सांगूं लागले, “ तो शिदू महार आहे ना आमच्या कारखान्यांतला, तो कांग्रेस-च्या तिकटावर उभा राहिला आहे. आमचे शेट त्याला मदत करताहेत. ” “ मग शेटचीं दुसरीं माणसे का नाही जात ? ” “ हेंच तर तुम्हांला कळत नाही. तो शेटचा माणूस म्हणून काही जाहिरात नाही लावायची समजलांत. इकडे लोकांना कुणकुण आहे, पण तिकडे गोंदियाचे बाजूस अजून लोकांना माहीत नाही तोंवर त्याच्याबद्दल कॉंग्रेसच्या बाजूने प्रचार करण्यास जात आहे. ” थोडा वेळ कोणी कांही बोललें नाही. परत एकाने प्रश्न केला, “ कोठचा उमेदवार निवडून येईल ह्याचा कांही अंदाज आहे का ? ” कार्यकर्त्यानें तोंड जरा आंबटच करून उत्तर दिलें, “ आंबेडकराचा

माणूस पहिला हें ठरलेलेंच आहे. बहुधा दुसराहि त्याचाच येईल. किती पैसा ओतला तरी पहिली जागा आम्हांला मिळणें शक्य नाहीं." मनांतल्या मनांत मीं महारांना धन्यवाद दिले. माझे मन केवढें मोठें झालें होते! कार्यकर्त्याचे तोंड जरा खुलले. तो पुढे म्हणाला, "पण तिसरी व चौथी जागा आमचीच आहे, आणि मग सार्वत्रिक निवडणुकीत आंबेडकरांच्या माणसाचा धुव्वा ठरलेलाच आहे. पैसा मात्र खूप खर्च होणार आहे." हें ऐकून एक गृहस्थ म्हणाले, "काय भाव चढला आहे आज त्यांना!" रोज अडीच रुपयालासुद्धा काम करायला तयार नाहीत ते." शेवटचा माणूस म्हणाला.

गोंदिया-भंडाऱ्याच्या बाजूला देशी विड्या प्रचंड प्रमाणांत करतात. त्यासाठी जी टेंभुर्णीची पानें लागतात तीं गोळा करण्याच्या हंगामाला अजून नीटशी सुरुवात झाली नव्हती. पण लौकरच काम सुरू व्हावयाचें होतें. हिवाळा संपून नवी पात फुटली की जास्तीत जास्त पानें गोळा करून आणण्याची धांदल सबंध जंगल प्रदेशांत उडालेली असते. विडी कारखान्यातील कामें-पाने गोळा करणें, तीं निवडणे, कातरून त्याना आकार देणे तीं वाळवून पुडे बांधणें, विड्या वळणें, वगैरे सर्व महारच करतात. घरांतील पुरुष उजाडण्याच्या आंतच

कारखानदारांच्या रिंग्या घेऊन रानांत जातात. तेथे सूर्य उगवल्यापासून मावळेपर्यंत पानें ओरबाडण्याचें काम चालतें. जसजशा गाड्या भरतात तसतशा त्या मालक सांगेल त्या-त्या ठिकाणी रवाना होतात. तेथे म्हातारेकोतारे, बायका-पोरें दिवसभर पानें कातरीत असतात. दिवसाचा वेळ फुकट जाऊं नये म्हणून बायका रात्रींचींच दळणें करून भाकरी भाजून ठेवतात.

मीं कार्यकर्त्यास—विडी कारखानदाराच्या आश्रितास—विचारलें, " महारांना दिवसाचे किती तास काम पडतें हो ? " तो उत्तरला, " तास कसचे विचारतां ? हंगामांत दिवसाचे बारा तासहि कामाला पुरत नाहींत. पानें आणणें, कातरणें, पुडे बांधणें, वगैरे निरनिराळ्या कामाप्रमाणे दाम मिळतो त्यांना. आजकाल फारच शेफारले आहेत ते. " दुसरा एकजण म्हणाला, " आणि एकेकाचा पोशाख तरी पाहा. कोशा, सिल्कचा शर्ट् व सोन्याचीं रिस्ट्वॉचें ! दिसतात का तरी तुम्हा-आम्हांला ? " तिसरा बोलला, " अहो, त्यांचें सगळें कुटुंबच्या कुटुंब पैसे मिळवतें ह्या दिवसांत. " मत्सराचा एक सामुदायिक ध्वनि गाडींत उमटला.

मला माझ्या प्रवासांतली एक सकाळ आठवली. रानांतून प्रवास करीत असतां मी महारांच्या वसतीला

आलें होतें. घराच्या पुढेच एक अशक्त व फिक्कट दिसणारा मुलगा पानांची रास पुढे घालून बसला होता. त्याच्या आईने सांगितलें, " बाई, तो अशक्त आहे, त्याचे पाय लुळे आहेत, चालतां येत नाही. पण बसून-बसून पानें कातरलीं म्हणजे दिवसाचे आठ-बारा आणे मिळतात. तेवढेंच त्याचें पोट बाहेर पडतें. " त्या मुलाचे केविलवाणे डोळे, त्याच्या आईचें कित्येक दिवसांत वेणी न घातलेलें डोकें, कित्येक दिवसांत न धुतलेलें लुगडें व माझ्याशीं बोलतांनासुद्धा चाललेला पानें कातरण्याचा उद्योग माझ्या डोळ्यांपुढे उभी राहिलीं. खरेंच, महाराच्या घरीं तान्ह्या मुलाखेरीज सगळें कुटुंबच्या कुटुंब पैसे मिळवीत असतें. चार पैसे मिळाले की खर्च होण्यासहि वेळ लागत नाही. शेजार-च्या मोठ्या शहरीं जायचें. बाजारांत छानछोकीची जी वस्तू दिसेल ती दुप्पट पैसे घेऊन विकत घ्यायची, चार दिवस निरनिराळ्या उपाहारगृहांत जाऊन मन मानेल तसें चरायचें, यथेच्छ दारू प्यायची, तमाशाला जायचें आणि खिसे मोकळे झाले की घरीं येऊन घाण्याला जुंपलेल्या बैलाप्रमाणे कामाला लागायचें. गाडींतल्या पांढरपेशा माणसांना ह्या आयुष्यक्रमाचा कां बरे एवढा हेवा वाटावा ?

भंडाऱ्याच्यापुढे हाळबी लोकांच्या प्रदेशांत माझें

ह्यापुढील काम होतें. तेथे अर्जुनीला दोन दिवसाचा मुक्काम होता. शेजारच्या दोन-चार गांवांतून महारांना बोलावलें होतें. तेथेहि नागपूरचाच अनुभव मला आला. गोंड, हाळबी, कुणबी मापें देऊन, रक्त देऊन जात होते. पण मीं हें काय चालवलें आहे हें कांही कुणी विचारलें नाही. महार आले ते सगळे मिळून चार-पांच मैल चालून आले. त्यांनी मापें घेतांना मी डोके कां मोजतें हे विचारलें, सरकारांतून त्याबद्दल मला काय मिळतें ते विचारलें, किती रिक्रूट पाठवले तर किती कमिशन मिळतें ते विचारलें. शेवटीं माझें काम रिक्रूटभरतीसाठी नाही ह्याची खात्री पटल्यावर दोन क्षण मोजणीचें काम पूर्ण शांततेंत झालें. मला वाटलें, संपली ह्यांची प्रश्नावली. पण छे ! रिक्रूट-भरती-साठी तर नाही, पण मग मीं ही मोजणी कशासाठी चालवली आहे तें समजावून सांगण्याची भुणभुण सुरू झाली. शेवटीं अगदी निरक्षर माणसांना मानव-शास्त्राचे धडे देण्याइतपत माझी तयारी आहे का नाही ह्याची परीक्षा मला देण्याची वेळ आली. रक्त काढल्यावर मला जेवायचे होते. तें रक्त मीच तपासणार हें कळल्या-वर तर मंडळी तेथून हालतच ना. "तुम्हीं काय करतां तें आम्ही पाहूं न मग जाऊं," असें त्यांनी निक्षून सांगितलें, व मग माझ्याभोवती कोंडाळें करून कोणाचें

रक्त अ आहे, कोणाचें ब आहे, तें कसें ओळखायचें, ह्याची समजूत करून घेतली. "काय रे, मग बामणाचं रक्त न् आपलं रक्त सारखं असलं तर काय रे होईल?" "मग म्हणून काय झालें? आम्ही काय माणसं नाहीत?" "अरे, पण निराळं असलं तर रे?" ह्याला उत्तर न सुचल्यामुळे सर्वांनी माझ्याकडे वळून "मग बाई–" अशी सुरुवात केली. पण माझ्या सुदैवाने गांवचा पोलिस-पाटील तवढ्यांत येऊन सर्वांना कांही कामाला घेऊन गेला, व मी त्यांच्या प्रश्न-राक्षसांच्या तावडींतून सुटले.

ह्यापुढचा मुक्काम खजरी येथील हाळबी जमिनदाराकडे होता. तेथला पटवेकरी एक हुशार मध्यमवयाचा व अर्थातच लिहितां-वाचतां येणारा महार होता. नेहमीप्रमाणे त्याने माझी सर्व व्यवस्था केली. जमिनदाराने तांदूळ, डाळ, मिरची व तेल पाठवलें होतें. मीं स्वैंपाक केला व आम्ही जेवावयास बसलों. मला अर्थातच स्पृश्यास्पृश्यतेचा प्रश्न नव्हता. पण बरोबर कांही इतर गांवकरी होते. पटवेकऱ्याने कोळ्या-कडून पानें अशा खुबीने मांडलीं की लहानशा ओसरीवर साधारणपणें वर्तुळांत एकमेकापासून दूर-दूर–सर्वजण तर एकत्र आणि कोणी कोणाच्या पंक्तींत तर नाही– अशीं आम्ही बसलों व जेवणें झालीं. हा गृहस्थ दोन

दिवस माझेबरोबर हिंडावयास होता. त्याच्या गप्पा, त्याचा अनुभव, मोकळेपणाने वागूनहि कधी चुकून मर्यादेचा अतिक्रम न करणे, ह्या गुणांनी मला त्याच्याबद्दल आपुलकी वाटूं लागली.

माझ्या मनांत सारखें येई—त्याच्या मुलांना खाऊसाठी म्हणून कांही द्यावें. पण ज्या माणसाबरोबर बरोबरीच्या नात्याने दोन दिवस काढले त्याला अशा प्रकारें उचलून पैसे द्यावे हेंहि मनाला प्रशस्त वाटेना. दुपारीं रक्ततपासणीचें काम चाललें होतें. माझ्याजवळ दोन-चार कांचेच्या नळ्या—मागे रबराचा फुगा लावलेल्या अशा—रक्त घेण्यासाठी होत्या. त्यांची पेटी उघडून माझें काम चाललें होतें. पटवेकरी म्हणाला, "बाई, तुमचे अडणार नसेल तर एक नळी द्या. फाउंटन् पेन् भरायची भारी पंचाईत पडते." त्याच्याबरोबरच साकोरीपासून वाटाड्या म्हणून पाठवलेला एक ब्राह्मण होता. तोहि आमच्यांत गेले चार दिवस होता. तो म्हणतो, "अहो, असें मागतां काय-मलापण फाउंटनची अडचण पडते, पण मीं मागितलें का?" पटवेकरी म्हणाला, "त्यांत काय झालें? बऱ्याचशा नळ्या दिसल्या एक मागितली; अडणार नसेल तर घेतली, नाही तर नाही." पटवेकऱ्याने क्षुल्लक वस्तु आपण होऊन अगदी सहजगत्या मागण्यांत कोणतेंच

दैन्य दाखवलें नव्हतें. उलट, दोन दिवसांच्या सहवासांत उत्पन्न झालेल्या खेळीमेळीच्या, बरोबरीच्या, भावनेचें ते द्योतक होते. ही मागणी ऐकून मलापण आनंद झाला. देणगी इतकी क्षुल्लक की देणाऱ्याला व घेणाऱ्याला आनंदाखेरीज कसलीच देवाणघेवाण करण्याची तसदी नव्हती. महारांना माणसामाणसांच्या संबंधाचे ज्ञान उपजत असतें असें मी म्हणतें तें ह्यामुळेच. ज्या गोष्टी आम्हांला शिकाव्या लागतात त्या त्यांना आधीच माहीत असतात, आणि त्या बोलून जाण्याची त्यांची पद्धत इतकी सहज, सरळ व बिनतोड असते की त्याच्यापुढे उत्तरच नसते. माझ्या प्रवासांत मीं जवळजवळ मराठी मुलखाची सीमा गाठली होती. पुढे जावें का नाही हें अजून ठरवलें नव्हतें. रम्य वनप्रदेश, साधेभोळे, निरक्षर, मला पूर्वी माहीत नसलेले मराठी बोलणाऱ्यांचे समाज ह्यांत मन रमलें होतें. पण घर सोडून फार दिवस झाल्यामुळे घरची ओढ लागली होती. महाराष्ट्राची सीमा कोणती ह्याबद्दल आमचे बोलणें चाललें होते. कोणी म्हणत होता, " ह्या नदीच्यापलीकडे हिंदी बोली सुरू झाली;" कोणी म्हणत, " त्या गांवांतले लोक निम्मे मराठी, निम्मे हिंदी आहेत." महार पटवेकरी म्हणाला, " जेथपर्यंत महार पोचले तिथपर्यंत महाराष्ट्र ! "

दिक्काल

गौरी विचारीत होती, "आतां परत ग कधीं खीर करणार?" मीं म्हटलें, "तुझ्या पुढच्या वाढदिवसाला." खीर खातां-खातां ती थांबली, तिने क्षणभर मोठ्या गंभीरपणें विचार केला व परत विचारलें, "म्हणजे पुढच्या मंगळवारीं ना?" सगळीं भावंडें तिला हसलीं. ताई म्हणाली, "अहा रे वेडाबाई! काल एवढें कोष्टक शिकलीस तरी आपलें डोकें रिकामेंच. अग, चोवीस तासांचा दिवस, तीस दिवसांचा एक महिना, व बारा महिन्यांचें एक वर्ष. बरोबर एक वर्षाने तुला खीर मिळणार, समजलीस?" हें कोष्टक गौरीला तोंडपाठ होतें, पण ह्या कोष्टकांचा तिच्या अनुभवाशीं काडीमात्र संबंध नव्हता. तिची कालगणना अगदी तिची स्वतःची अशी होती. "गौरे, आपण तासाभराने गाडींत बसून फिरावयास जाऊं" असें म्हटलें म्हणजे ती चट्दिशी तयार होते व दर दोन मिनिटांनी येऊन

विचारते, “ झाला कां ग तास ? ” तेंच फिरून येतांना “ चला घरीं, फार उशीर झाला ” असें म्हटलें म्हणजे ती ताबडतोब म्हणते, “ आतां तर फिरावयास निघालों, इतक्यांतच काय ग घरीं जायचें ? ” तिचे तासच काय, पण क्षण, दिवस, वगैरे सगळींच कालपरिमाणें अगदीं रबरासारखीं लवचीक व सर्वस्वीं तिचीं स्वतःचीं अगदी खासगी अशीं आहेत. आम्हीं तिचें आचारविचार घड्याळाच्या वाटोळ्या तबकडींत बसविण्याचा प्रयत्न करीत आहोंत व ती बिचारी लौकरच ह्या प्रयत्नाला बळी पडेल, पण अजून तरी तिचें कालमापन स्वतंत्रपणें चालू आहे.

असेच स्वतंत्र कालमापन लहानपणीं, मला वाटतें, सगळ्यांचें चालू असतें. मोठेपणीं मात्र आपली काळाची जाणीव दिशेच्या जाणिवेशीं इतकी जखडून टाकलेली असते की आयुष्यांतील कांही असामान्य प्रसंगींच दिङ्निरपेक्ष काळाची जाणीव आपणांस होते. रात्रीं निजलें म्हणजे सकाळीं उठेपर्यंत कांही काळ गेला हें कळावयास मुलांना किती उशीर लागतो ! कधीकधी मुलें बोलतात त्यावरून आपल्याला त्यांच्या मनांत डोकावतां येतें, पण तीं बरेचदा आपले अनुभव सांगत नाहीत–तशी त्यांना गरज वाटत नाही. एखाद वेळीं आपल्या लक्षांत येतें की, त्यांचें आणि आपलें विश्व

अगदी निराळें आहे म्हणून ! नंदू काकाकडे राहावयास जाऊन आला होता, व मी त्याला विचारीत होतें की, काकाकडे काय-काय गम्मत केलीत म्हणून. खेळणें, हुदडणें, खाणे, भांडणें, वगैरेचें वर्णन झाल्यावर नंदू आठवण झाल्यागत थांबला व म्हणाला, "काकाकडे सगळें चांगले होतें, पण रात्रीं झोप मात्र मुळींच येत नसे." "म्हणजे काय, बाबा ? काय डांस, ढेकुण फार होते ?" मीं आश्चर्याने विचारलें. "छे ! ग ! डांस, ढेकूण कांही नव्हते—पण झोप यायची नाही एवढें खरें. जरा कुठे अंथरुणावर पडतों न पडतों तों चहाच्या कपबशाच्या खडखडाटाने जाग यायचो !" रात्रीं नवापासून सकाळीं आठापर्यंतचा गाढ झोपेंत घालविलेला अकरा तासांचा वेळ नंदोबाच्या मतें कांही क्षणांचा होता !

आणि खरोखरच तो कांही क्षणांचाच होता. त्या क्षणांना अकरा तास म्हणणे ही एक फसवणूक आहे. काल ही एक संवेदना आहे, व तिचें मोजमाप करायचेंच तर कालपरिमाणानेच व्हावयास पाहिजे; पण आपण काळाची दिशेशीं सांगड घातली आहे व दिशेची लांबी, रुंदी, खोली व उंची हीं परिमाणें योजून काळ मोजल्याचा आभास निर्माण करीत असतों. घड्याळ, घटियंत्र, छायायंत्र सर्वच साधनें एका अचल पार्श्व-

भूमीवर दुसऱ्या हालणाऱ्या वस्तूचा संचार किती झाला एवढेच दर्शवितात. घड्याळाच्या गोल तबकडीवर कांटे हालत असतात, त्या कांट्यांच्या हालण्याच्या गतीवरून आपण क्षण, तास व दिवस मोजतों. छाया-यंत्रामधे एका उभ्या दांड्याची छाया प्रवास करते, व तिचा जमिनीवरील प्रवास किती झाला हें बघून वेळ ठरवितां येते. घटिकापात्रांत तर दिशेची–अवकाशाची–सर्वच परिमाणें कालमापनासाठी योजतात. वाटीची सर्व लांबी, रुंदी व उंची भरली म्हणजे कालाचा एक घटक झाला असें मानतात–ह्या सर्व युक्त्यांनी आपण मोजतों काय, तर पदार्थांची सापेक्ष गति व त्याला नांव देतों कालाचें ! सर्व पदार्थ जर सारखेच गतिमान् असते तर काळ कसा मोजतां आला असता ? मी आगगाडीच्या डब्यांतून प्रवास करतांना बाहेरचे सर्व पदार्थ विरुद्ध दिशेने धावतांना दिसतात, पण मी स्वतः गतिमान् आहे ह्याची जाणीव मला नसते. पृथ्वीबरोबर पृथ्वीवरले सर्वच सजीव-निर्जीव पदार्थ फिरत असतात, पण त्याची आपणाला जाणीव कोठे आहे ? आपल्याला जाणीव आहे ती फक्त पृथ्वीच्याच गतीने न फिरणाऱ्या वस्तूंची, व आपण त्यांचा कालमापनासाठी उपयोग करतों. वस्तूचें स्थित्यन्तर म्हणजे काळ अशीच आपण काळाची व्याख्या करून टाकली आहे. सूक्ष्मांत सूक्ष्म

व मोठ्यांत मोठा काळ गेला हें दाखवितांनाहि आपण ह्याच व्याख्येचा आधार घेतों. निमिषमात्र म्हणजे डोळ्यांच्या पापण्यांची अवकाशांत होणारी एक हालचाल. जैनवाङ्मयांत काळाचें एक अचाट कोष्टक सापडतें. एक महायोजन लांब, तितकीच रुंद व तितकीच खोल अशी विहीर खणावी. ती कोकराच्या अगदी अतिशय बारीक कापलेल्या केसांनी इतकी ठासून भरावी की त्याच्यावरून पूर लोटला तरी फक्त वरचा थरच भिजावा. अशा ह्या विहिरींतून दर युगशतानंतर एक-एक केस काढीत ती रिकामी होण्यास जो वेळ लागेल तो पल्योपमा काळ ! जैनांच्या कल्पनाशक्तीचें कौतुक वाटतें, पण त्यांनाहि काळाची कल्पना आली असें म्हणवत नाही. सर्व परिमाणें मुळीं दिशेचींच दिली आहेत. 'युग' हा शब्द तेवढा कालदर्शक आहे, पण युग हें संवत्सरावर, संवत्सर दिवसावर, व दिवस सूर्याच्या आकाशांतील स्थलान्तरावर आधारलेला आहे असे पाहिलें म्हणजे आपण मोजतों तें स्थित्यंतर, काल नव्हे, हें कळतें.

पण लहान मुलांना—अगदी तान्ह्या मुलांना—घड्याळ वगैरे माहीत नसतें तेव्हा काळ गेला हें कळतेंच की नाही ? तीं कशीं दर तीन-साडेतीन तासांनी खायची आठवण ठेवतात- रात्रीं निजलीं म्हणजे कशीं अगदी

नेमकीं भल्या पहाटेस चार वाजतां जागीं होतात? आमचा नंदू म्हणे की, त्यांच्या पोटांत घड्याळ आहे. लहान मुलांचें सर्वच आयुष्य ह्या पोटांतल्या घड्याळा-बरहुकूम चालू असतें—पण लहान मुलांना काळ गेला ही जाणीव असेलसें वाटत नाही. त्यांना जाणीव असते फक्त भुकेची. तीं उठतात तीं पोट रिकामें झालें म्हणजे—थकलेलीं इंद्रियें ताजींतवानीं झालीं म्हणजे तीं टकटक बाह्य जगाकडे बघतात, उगीचच हातपायांची हालचाल करतात, भूक लागल्यास पितात व थोड्याच वेळांत परत झोपीं जातात. आपण मोठीं माणसें वेळ मोजतों आणि तो वेळ म्हणजे बाळाच्या भरल्या पोटांतून अन्न आंतड्यांत प्रवास करतें तो वेळ—उर्फ अन्नाचें पोटाच्या पिशवींतून आंतड्यांत होणारें स्थलान्तर. म्हणजे परत चलवस्तूचें एका विशिष्ट अवकाशांतील भ्रमण! मुलांना काळाचें ज्ञान मोठीं माणसें हळूहळू करून देतात, पण त्यांना काळाची अनुभूति वा संवेदना कधीं येते तें मात्र कळत नाहीं.

थोडा वेळ माझें काळाचें ज्ञान बाजूला ठेवून माझी काळाची संवेदना वा अनुभूति काय आहे ह्याचा विचार केला तर ती गौरीपेक्षा निराळी नाही असेंच दिसतें. मलासुद्धा कांही क्षण युगासारखे वाटतात व कांही वर्षें क्षणासारखीं वाटतात. आयुष्यांतले कुठचेच दोन दिवस

सारख्या लांबीरुंदीचे वाटत नाहीत. कित्येक वेळां मुठींत घट्ट धरलेल्या वाळूच्या कणांप्रमाणे काळ झपाट्याने सरत असतो, तर कित्येकदा एखाद्या पर्वताप्रमाणे स्थिर व अचल कालाची धोंड माझ्या हृदयावरून कांही केल्या मला दूर करतां येत नाही. ह्या अनुभूतीचा दिशेशीं कांही संबंध नसतो व ती सर्वस्वीं आत्मगत असते. सर्वच संवेदना, मग ती कालाची असो, सुखदुःखाची असो वा वस्तूची असो, अशी आत्मगत, स्व-तंत्र असते. व्यवहाराच्या किंवा भाषेच्या द्वारें आपण तिला सार्वजनिक बनवतों. जेव्हा संवेदना भाषेच्या द्वारें सार्वजनिक बनते तेव्हाच निरनिराळ्या संवेदनांची तुलना करतां येऊन ज्ञानलाभ होतो. कालाच्या संवेदनेला ज्ञानाच्या चौकटींत बसवण्यासाठी, सार्वजनिक बनविण्यासाठीं, तिची दिशेशीं सांगड घातली आहे व कालान्तर म्हणजे स्थित्यंतर असें समीकरण आज सर्वांनी मानलें आहे. आपण जसजसे मोठे होतों–जसजसा इतरांशीं आपला व्यवहार वाढतो, तसतसें काळाच्या मूळ संवेदनेचें स्वरूप आपण पार विसरून जातों व मूळ जाणिवेला माहीत नसलेले कित्येक गुणधर्म काळाला चिकटवतों. हेंच आपलें कालविषयक ज्ञान!

काल सार्वजनिक केल्यामुळे तो सारखा एकजिनसी

आहे व व्यक्तिनिरपेक्ष आहे असें मानणें अगदी चूक आहे. व्यावहारिक कालमापन सूर्याच्या आकाशांतील स्थलान्तरावर आधारलेलें आहे. सूर्याचें स्थलांतर वास्तविक एक भास वा माया आहे व ही माया पृथ्वीच्या दैनंदिन गतीमुळे उत्पन्न होते. जेव्हा पृथ्वी तरुण पोर होती तेव्हा आतापेक्षा कितीतरी जास्त वेगाने आपल्याभोवती गिरक्या घेत होती. तिचा गिरक्या घेण्याचा वेग सारखा मंदावत आहे आणि जेव्हा ती आणखी वयस्क होईल तेव्हा तिचा वेग हल्लीपेक्षा कितीतरी मंदावेल, आणि जेव्हा बिचारी मरणोन्मुख आणि जराजर्जर होईल तेव्हा तिच्या गाड्या-गाड्या-भिंगोऱ्या पूर्णतया थांबतील. पृथ्वीवरील दिवस सारखा लांबतो आहे व एक वेळ अशी येईल की कांहींना अनंत दिवस मिळेल तर कांहींना अनंत रात्रींच्या भयाण अंधारांत कुजावें लागेल. तेव्हा सार्वजनिक काळ ही कांही कधी न बदलणारी सर्वनिरपेक्ष अशी चीज मुळींच नाही. किंवा कोणत्या-तरी शकाप्रमाणें कालगणना करूं म्हटलें तरी तीसुद्धा सर्वस्वीं सांकेतिक व बरीचशी अनिश्चित अशी राहते. ज्या व्यक्तींच्या जन्मावरून शकगणना होते त्या व्यक्ती कधी जन्मल्या हेंच नक्की माहीत नसतें. शालिवाहन व विक्रम हे कधी झाले, ते खरोखरीच्या व्यक्ती होते की केवळ काल्पनिक पुरुष आहेत, ह्याबद्दलच मुळांत

शंका आहे. खिस्ती शकाची तीच कथा. बरें, ही शकगणना खरी म्हणून मानली, तरी ती जीवर आधारलेली आहे ती व्यक्ति कधीं जन्मली? अशी विचारणा केली तर त्याचें उत्तर धड देतां येत नाही अर्थात्, ही कालगणना निरुपयोगी असें मी म्हणत नाही, पण ती असावी तितकी व्यक्तिनिरपेक्ष व दोषरहित नाही हें खास. जेथे अशा कालगणनेचा उपयोग असेल तेथे अवश्य करावा, पण सर्वच वैयक्तिक कालगणना त्यावरून करण्याचा आग्रह कां? माझा शास्त्रज्ञ नवरा म्हणतो, "तुम्हां बायकांना कोणतीही घटना कधीं झाली म्हणून विचारलें तर तुम्हीं त्याचें कधीं नीट शास्त्रशुद्ध उत्तर देणार नाही. अमक्या सालीं, अमक्या महिन्यांत, अमक्या तारखेला इतक्या वाजता असें कधी तुम्हीं सांगतच नाही–काय तर म्हणे, 'जाई शाळेंत जाऊं लागली तेव्हां नंदू तीन वर्षांचा होता–गौरी जिन्यावरून पडली तेव्हां नुकतीच आमचीं रात्रीचीं जेवणें आटपत होतीं.' ह्या बोलण्या-वरून तुम्हां बायकांना काय अर्थबोध होत असेल देव जाणे! जाई १९३८ सालीं शाळेंत जाऊं लागली–गौरी रात्रीं ८॥ चे सुमारास जिन्यावरून पडली–म्हणजे कसें लख्ख सर्वांना कळतें." त्याच्या शास्त्रीय मनाला व्यक्तिगत कालगणना पसंत नाही हें उघडच आहे,

पण खासगी गोष्टींना सार्वजनिक कालगणना लावण्याचा अट्टाहास कां हेंच मला समजत नाही. सार्वजनिक कालगणना अगदी शास्त्रशुद्ध असती तर कदाचित् हा अट्टाहास ठीक म्हटला असता, पण तीच जर तर्कशुद्ध नाही तर जेथे तिचा उपयोग खरा तेथे ती वापरावी, नाही तिथे इतर जास्त अन्वर्थक सहेतुक कालगणना करण्यास प्रत्यवाय कां? शिवाजीराजे १६३० त जन्मले व १६८० त वारले असें म्हटलें तर ठीक झालें. शिवाजीमहाराजांसारख्या युगपुरुषाच्या जन्मेतिहासाचें कालमापन सार्वजनिक रीत्या व मानवेतिहासाला महत्त्वाच्या ठरलेल्या दुसऱ्या घटनेशीं संबंध जोडून अवश्य करावें, पण माझ्या जाईच्या शाळेंत जाण्याशीं खिस्ताच्या जन्माचा संबंध जोडणें निरुपयोगी व म्हणून अशास्त्रीय नाही का? मी कधी मॅट्रिक झालें तें मला सांगतां येत नाही. एवढें बरीक आठवतें की, माझ्या धाकट्या भावाची मुंज त्या वर्षी झाली. त्या मुंजीच्या निमित्ताने मला आईने घेतलेल्या शालूची मला आठवण येते; आमच्या पुण्याच्या घरचें पहिलेंच मोठें कार्य म्हणून सर्व नातेवाईक मंडळी आली होती तें आठवतें; माझ्या भावाला पुढ्यांत घेऊन मातृभोजनाला बसलेली आई डोळ्यापुढे दिसते; कधी नव्हत ते सोवळ्याचा पीतांबर नेसलेली, अंगावर शाल

पांघरलेली माझ्या वडिलांची भव्य मूर्ति आज पुढ्यांत उभी आहे असें वाटतें. पण मी अमक्या सालीं मॅट्रिक् झालें असें म्हटलें तर त्यापासून मला कांही अर्थबोध होत नाही की माझ्या व माझ्या स्वकीयांच्या आयुष्यांतील एक सुखमय घटना म्हणून संवेदना होत नाही. 'ख्रिस्ताच्या जन्मानन्तर एकोणिसशे अमुक वर्षानन्तर तुझें लग्न झालें' हें म्हणणें जास्त बरें की 'लग्न झालें तेव्हा तुला नुकतीच नोकरी लागली होती-लग्न झाल्यावर तुझ्या बायकोच्या परीक्षेचा निकाल लागला' अशी इतर घरगुती घटनांना सापेक्ष अशी कालगणना बरी अशी विचारणा केली तर, मला वाटतें, अगदी पक्का शास्त्रीय माणूससुद्धा आमची आमची कालगणनाच पत्करील.

अवकाशाचें अत्यल्प परिमाण बिंदु हें आहे. ह्या बिंदूला अवकाशांत स्थान असतें, पण लांबी-रुंदी-उंची नसते. त्याचप्रमाणे कालाचें अत्यल्प परिमाणहि बिंदुमात्रच आहे. आपल्याला अवकाशाची वा कालाची जी संवेदना होते ती मात्र कधीहि बिंदुमात्राची नसते. अवकाशाची संवेदना डोळ्यांनी व शरीराच्या हालचालींनी होते, व दर वेळीं ती संवेदना ज्याला लांबी नाही, रुंदी नाही, अशा रोडक्या अवकाशाची नसून लांबी, रुंदी व खोली ह्या तीन परिमाणांबरोबरच रंग व

प्रकाश ह्यांनी भरगच्च भरलेली व भावनांनी जिवन्त अशी असते. हा संवेदित अवकाश बिंदु-बिंदु मिळून झाला असें मुळीं आपल्याला कधीच प्रत्यक्षपणें कळत नाही. जशी अवकाशाची संवेदना साकार, सवर्ण असते तशी कालाची संवेदनासुद्धा नेहमीच घटनांनी भरलेली व भावनांनी प्राणलेली अशी होते. फार काय, आपल्याला काळाची संज्ञा होत नाही. आपण काळ जगत असतों व घटना अनुभवीत असतों. तर्कदृष्टया प्रत्येक अवकाशाच्या बिंदूच्या मागे, पुढे, वर, खाली अवकाशाचे इतर बिंदू असतात, संवेदनात्मक अवकाश नेहमीच एक मोठा तुकडा असतो व त्याच्या अवती-भोवती अंधुक जाणलेली पण पूर्ण संवेदित न झालेली अशी अवकाशाची सबंध अस्पष्ट मर्यादा असते. त्याच-प्रमाणे, संवेदनात्मक काळ हा नेहमीच एक मोठा छेद असतो व त्याच्या पुढचा-मागचा काळ अंधुक रीत्या त्याला मर्यादा म्हणून जाणिवेंत असतो, बिंदुमय अवकाश व त्याचे योगाने मोजलेला बिंदुमय काळ ह्यांच्यांतील प्रत्येक बिंदु इतरांपासून विलग असतो-प्रत्येक बिंदु एकापुढे एक असतो. प्रत्येक क्षण गेलेल्या क्षणाचे पुढे व येणाऱ्या क्षणाचे मागे असतो, पण संवेदित दिक् व संवेदित काल हा पुंजरूप असल्यामुळे त्यांत पुढचे व मागचे ह्या मर्यादा पुसट झालेल्या

असतात. साकार, सवर्ण अवकाशांत आकाराची व वर्णाची जाणीव एकदम होते; त्यांत अमकें मागे, अमकें पुढे असें नसते, त्याचप्रमाणे घटनात्मक कालाचा प्रत्येक तुकडा भूत, वर्तमान व भविष्य मिळून झालेला असतो. संवेदित कालाच्या प्रत्येक क्षणावर मावळत्या भूतकाळाची छाया व उगवत्या भविष्याचे अरुण किरण दाट पसरलेले असतात. आपल्या संवेदनेतील काल हा भूत, वर्तमान व भविष्य ह्या तीन परिमाणांचा बनलेला असतो. वर्तमानाच्या जाणिवेत भूताचा वा भविष्याचा किती लांब तुकडा येईल हें अर्थात्च संवेदनेवर अवलंबून असणार प्रत्येक क्षणाची लांबी-रुंदी जर बदलती असेल तर त्याचीं भूत-भविष्याचीं परिमाणेंहि थोडींबहुत लवचीकच असणार. कधी चालू क्षणाचीच जाणीव इतकी तीव्र असेल की इतर क्षण केवळ नाममात्र त्यांत असणार, तर कधी टेकडीवर उभें राहून जसें अफाट अवकाशाचें क्षेत्र पाहतां येतें त्याप्रमाणे जाणिवेच्या एका क्षणांत अनंत भूतकाळ व अनंत भविष्यकाळहि दिसावयाला कांहीच हरकत नाही.

ज्याला आपण स्मरण वा आठवण म्हणतों ती वर्तमानकाळांत जिवंत असलेली भूताची संवेदनाच नाही का ? राम विश्वामित्राबरोबर जात असतांना वामनाश्रमापाशी येऊन पोचल्यावर त्याच्या मनांत

खळबळ झाली असें कालिदास म्हणतो, आणि तेंसुद्धा कसें तर पूर्वजन्मचेष्टांची आठवण न होतांसुद्धा! प्रत्यक्ष घटना विसरल्या, पण त्या घटनांच्याबरोबर अनुभवलेल्या भावना मात्र राहिल्या. दुष्यन्त एवढा विलासी, नाना स्त्रियांबरोबर प्रणय करून त्यांना विसरून जाणारा, पण त्याचेंहि सौंदर्यपिपासु मन एका क्षणाच्या सौंदर्यप्रचीतीने अनेकदा अनुभवलेल्या व अनेकदा विसरलेल्या जुन्या काळच्या, जणू गतजन्माच्या झालेल्या, सौंदर्योपभोगाच्या स्मृतीने विह्वळ झालेंच ना? येथेहि कालिदास 'अबोधपूर्व' हेंच विशेषण वापरतो, पण जन्मांतरींचे व्यापार कसे तर 'भावस्थिर सौहृद'रूपी. प्रत्यक्ष प्रणयाची, जिच्याशीं प्रणय केला त्या व्यक्तीची स्पष्ट आठवण नाही, पण त्या वेळची भावना मात्र ह्या क्षणाला अंतःकरण हालवते. वर्तमानकालातील भूताच्या प्रचीतीचें कालिदासाचें वर्णन हें असें आहे. जैन वाङ्मयांत जरी इतक्या काव्यमय पद्धतीने नाही तरी जन्मान्तरींच्या स्थितीची जाणीव वर्तमानांतील प्रसंगावरून झाल्याचीं उदाहरणें जागजागीं विखुरलेलीं आढळतात. ही प्रचीति सौंदर्यप्रचीतीच्या द्वारें झाल्याचींच उदाहरणें दिसून येतात. पण मला वाटतें, इतरहि संवेदना भूतकाळाचें वर्तमानकाळाशीं साहचर्य घडवून आणावयास समर्थ आहेत. कलावन्ता-

च्या हृदयाला हा अनुभव सौंदर्याच्या द्वारें येतो इतकेंच. उत्तररामचरित्रांत भूत, वर्तमान व भविष्य ह्यांची एकता, ह्यांचे एका अविभाज्य अनुभवांत दर्शन, अति उत्कटतेने दाखविले आहे. राम, सीता व लक्ष्मण चित्ररूपाने रामाच्या पूर्वचरित्राचें अवलोकन करीत आहेत, त्या चित्रांच्या दर्शनाने गतानुभव इतके उसळून येतात की राम व सीता हे सर्व प्रसंग पूर्वी घडलेले आहेत हें विसरून शोकाने विव्हळ होतात. पूर्वी अनुभवलेलें दुःख हें सुखाच्या क्षणीं सुखकारक व्हावें-दुःख झालेंच तर आजच्या क्षणाची सुखानुभूति वाढवण्यापुरतें व्हावें, पण ह्या अंकांत तसे न होतां रामाचा शोक व मनःसंताप वाढतच जातो-वाचणाराचेंहि मन जड होतें. लौकरच होणाऱ्या अतिदुःखदायी व शोककारक घटनांची त्या प्रसंगावर छाया पडलेली आहे. खरें म्हटलें म्हणजे सीतारामांनी आयुष्यांतील आत्यंतिक सुखाचें शिखर ह्या अंकांत गांठलेलें आहे-पण अंकांतील वातावरण आनंदाने फुलत नाही. ह्याचें कारण ह्या अंकांत सीतारामांच्या वर्तमानाच्या संवेदना भूत व भविष्याशीं निगडित झालेल्या आहेत व त्यांच्या सावल्यांनी सुखाचे क्षण झांकून टाकले आहेत.

ही त्रिकालसंवेदना फक्त कलावन्तांना होते, इतरांना नाही, असें मुळींच नाही. सर्वांना ती असते-

मला वाटतें कांही परिस्थितींत पशूंनासुद्धा ही संवेदना होते. कालाची संवेदना त्रिपरिमाणात्मक असल्यामुळे एका क्षणांत मागचा व पुढचा क्षणहि सामावलेले असतात. वोल्फगांग् कोलरने कांही वानरांचें निरीक्षण केलें त्यांत पुढील हकीकत सांगितली आहे. एका चिंपाझी वानराच्या पिंजऱ्यांत हात पुरणार नाही व उडी मारूनहि हातीं लागणार नाही इतक्या दूर एक केळ्याचा घड टांगला होता. एकांत एक बसतील असे पोकळ वाशांचे तुकडेहि पिंजऱ्यांतच होते. वानराने पहिल्याने हात लांब करून, नंतर निरनिराळ्या लांबीचे वाशांचे तुकडे हातांत घेऊन, केळ्यांपर्यंत पोहोचतां येतें का तें पाहिलें, व शेवटीं निराशा होऊन तें खाली बसलें. कांहीतरी चाळा म्हणून तें त्या वाशांच्या तुकड्यांशीं खेळत होतें. खेळतां-खेळतां सहज गमतीने एका वाशाचें टोक त्याने दुसऱ्यांत बसवलें. ही क्रिया होतांक्षणींच वानर तात्काळ उडी मारून उठलें, व आता लांब झालेल्या काठीने त्याने ताबडतोब केळ्याचा घड हस्तगत केला. ज्या क्षणाला काठ्या एकांत एक सांधल्या गेल्या त्याच क्षणाला वानराच्या मनांत केळ्याचा घडहि हस्तगत झाला होता—भविष्यांत होणाऱ्या क्रियेची जाणीव त्याला पूर्णतया झाली होती, फक्त क्रिया घडण्यास वेळ लागला इतकेंच. सर्व क्रियेच्या बुडाशीं त्रिकाल-

परिमाण असलेल्या कालाची संवेदना असतेच. मनाचा एक पाय भूतांत रोविलेला असतो, तर एक पाय पुढच्या क्षणांत टाकलेला असतो.

आपले व्यवहारहि असेच चाललेले असतात, व क्वचित् प्रसंगीं कालाचें दिङ्निरपेक्षत्व आपणांस अगदी तीव्रपणें जाणवतें. गौरी उदाहरणें सोडवीत बसली होती. भागाकार-गुणाकाराचे प्रश्न होते. गौरीचें उदाहरण कांही केल्या बरोबर येईना, म्हणून ती आपल्या बापाकडे आली. "बघ रे, कांही केल्या उत्तर बरोबर येत नाही." "येणार कसें उत्तर, गौरे? भागाकाराच्या तिथें गुणाकार केलास, आणि त्यांतहि आकडेमोडीच्या चुका!" आणि मग भागाकार कुठे व गुणाकार कुठे ह्याची समज तिला कांही केल्या होईना. मी तिच्याकडे पाहत होतें व बापलेकीचें संभाषण ऐकत होतें. आधी मुळीं गौरीचें लक्षच नव्हतें, मग जेव्हा ती ऐकायला लागली तेव्हा ती बापाच्या तोंडाकडे बघून कांहीतरी उत्तर द्यायची. होतां-होतां तिचा जास्त-जास्तच गोंधळ उडूं लागला. "गौरे, तुला व चंदूला रोज एक-एक लाडू दिला तर चार दिवसांत तुम्हीं किती लाडू खाल?-गौरे, विचार कसला करतेस? रोज किती लाडू लागतात तुम्हांला?" गौरीने उत्तर दिलें, "चार." "अग गऊ, असं काय करतेस? तूं एक

खातेस व चंदू एक खातो, मिळून किती ?" पण गौरीचें तोंड लाल झालें होतें, डोळे पाण्याने डबडबले होते–छे! ती गौरी नव्हतीच मुळीं. मी थरथरत मास्तरांच्या पुढे उभी होते. माझीच भागाकार-गुणाकाराचीं उदाहरणें चाललीं होतीं. मास्तर अर्धवट कींव येऊन, अर्धवट रागाने माझ्याकडे बघत होते. माझें मन बधिर झालें होतें. मास्तर काय बोलतात तें कानांना ऐकूं येत होतें, पण कळत नव्हतें. पुढच्या क्षणांतील बापलेकीचीं प्रश्नोत्तरें व्हायच्या आधींच मला समजलीं होतीं. इतक्यांत त्याने विचारलें, "गौरे, एकन् एक किती ?" गौरी बरोबर उत्तर देणें शक्यच नव्हतें, पण तिने बापाच्या गळयाला मिठी मारून रडायला सुरुवात केली, व मी भानावर आलें. कांही क्षणांपूर्वी मला मराठी दुसरींतल्या आठवणी विचारल्या असत्या तर अगदी प्रयत्न करूनहि मला कांही आठवलें नसतें, पण अर्धवट तंद्रींत पसतीस वर्षापूर्वीचा भूतकाळ माझ्या आताच्या क्षणांत जागा झाला व त्याच क्षणांत पुढच्या चार-दोन पळांत काय होणार तेंहि मला कळलें. आताचें भविष्यज्ञान म्हणजे केवळ भूतकाळाची पुनरावृत्ति नव्हती. मास्तरांनी मला पुढे कांहीहि न विचारतां वर्गाच्या बाहेर उभे राहण्यास पाठवलें होतें, पण गौरीला काय प्रश्न येणार हें मला अगदी स्पष्ट

कळलें, कारण वर्तमानकाळाची माझी संवेदना संपूर्ण होती व हे पूर्णत्व भावी क्षणाच्या जाणिवेशिवाय येणें शक्य नव्हतें. जो भूतकाळ आपण जगत असतों तो सध्याच्या क्षणाला लागून आधी होऊन गेलेला असतो असें मुळींच नाहीं. हा क्षणबिंदु त्याच्या अलीकडच्याच क्षणबिंदूशींच संलग्न असला पाहिजे ही कल्पना आपण अवकाशबिंदूंच्या तुलनेवरून उचललेली असते. वर्तमानांतील कालबिंदु भूतकालांतील कुठल्याहि कालच्छेदाशीं एकत्व पावेल. फक्त आताच्या व त्या वेळच्या संवेदनेंत एकात्मता असली पाहिजे. अगदी हेंच तत्त्व क्रोचेने आपल्या इतिहासाच्या विवेचनांत दिलें आहे. तो म्हणतो, " मानवेतिहासाचे कित्येक कालखंड पार विसरून गेलेले असतात—इतिहासाच्या पुस्तकांत, सनावल्यांत व बखरींतून ते बिचारे मूक, निर्वासित जीवन कंठित असतात. पण कुठच्या-ना-कुठच्यातरी नव्या पिढीच्या जीवनांत त्यांना सहसंवेदना मिळून त्यांना पुनर्जन्म मिळतो व ते परत नवचैतन्याने स्फुरतात. प्रत्येक पिढी आपल्या जीवनाशीं एकात्म असलेल्या गतकालाला—गतेतिहासाला—जिवन्त ठेवीत असते, वर्तमानांत आणीत असते. मध्ययुगाचा धार्मिक अंधश्रद्धेचा काल संपून युरोप शास्त्रीय प्रगतीच्या मार्गावर आलें तेव्हा थडग्यांत दीर्घ निद्रा घेणारा ग्रीक्

व रोमन् इतिहास खडबडून जागृत झाला; आणि रानटी, मागासलेला समजल्या गेलेल्या मध्ययुगीन इतिहासाला बायरन्, शेले, आदिकरून कवींनी उजळा दिला."

आपली कालसंवेदना निरनिराळ्या वेळीं निरनिराळ्या प्रकारची असते-पण एक वैशिष्ट्य म्हणजे ती दुहेरी असते. एकाच वेळीं निरनिराळ्या कालसंवेदना आपण अनुभवीत असतों. वर्तमानक्षणाचा अनुभव घेणारा एक भाग व त्या अनुभवाची नोंद वा निरीक्षण करणारा दुसरा भाग अशी संवेदनेची तऱ्हा असते. तिसरीचा गणिताचा तास आज पस्तीस वर्षांनी अनुभवणारी मी, एकीकडून गौरीचा गोंधळ दिसणारी मी आणि आज त्रेचाळीस वर्षांची मी ह्या सर्व तिन्ही मींच्या अनुभवाची नोंद करणारी एक आणखी उदासीन पृथगात्म मीपण असते. आणि ह्या पृथगात्म मीची कालगणना कांही निराळीच असते. ह्या मीला स्वतः कालातीत असल्याची जाणीव असते, व बाकीच्या सर्व मींचें जीवन निरनिराळ्या कालप्रवाहांत झपाट्याने वाहत असल्याची जाणीव असते. म्हणजे निरनिराळ्या तर व्यक्तींचा काळ निरनिराळा असतो, एवढेंच नव्हे एकाच व्यक्तीला एकाच वेळीं (घड्याळाप्रमाणे !) निरनिराळ्या कालसंवेदना एकसमयावच्छेदेंकरून होत असतात.

संवेद्य काळ हा इतक्या विविध तऱ्हेने जाणवतो की काळ ही काय चीज आहे तें सांगणेंच कठीण होतें. मग मनुष्याने ह्या काळाशीं दिशेचें लग्न लावून साधलें काय ? ह्याचें उत्तर काठकसंहितेंत एका अति-लघु व अतिरम्य कथेंत दिलें आहे. (ही कथा श्री. श्रोत्रियांच्या वेदांतील गोष्टी ह्या लहान मुलांसाठी लिहिलेल्या पुस्तकांत मीं पहिल्याने वाचली.) ती कथा अशी. पहिल्याने फक्त दिवसच होता. रात्र नव्हती. यमीला भावाच्या मरणाचें दुःख सहन होईना. देवांनी तिला विचारलें, "यमे, तुझा भाऊ कधीं गेला ?" म्हणजे तिने म्हणावें, "आजच." मग देवांनी विचार करून रात्र उत्पन्न केली. रात्रींमागून दिवस व दिवसां-मागून रात्री गेल्या व यमी (काळ गेला हें जाणून) भावाचें दुःख विसरली—यमीला भावाचें दुःख विसरायला लावायची देवांची युक्ति सफळ झाली. पण देव झाले तरी मानवांचे पूर्वजच ना ? मनुष्य कांहीतरी मनांत योजून कृति करीत असतो. त्या कृतीपासून त्याला हवें तें कधी-कधी मिळतेंहि, पण मनुष्याची प्रत्येक कृति इष्टफलाबरोबर नेहमीच अयोजित, अकल्पित फळहि देत असते. तसेंच अगदी ह्या देवांच्या युक्तीचें झालें. सर्व जगांतील दुःख सह्य झालें खरें, पण त्याबरोबर सुखहि क्षणभंगुर झालें. वनवासांत दुःखांत काळ

कंठणाऱ्याला " हेहि दिवस जातील " हा मंत्र सुखाचा वाटला खरा, पण हुमायुनाचें मन गादीवर बसल्यावर ह्या उक्तीच्या आठवणीने विषण्ण झालेच असलें पाहिजे. काळ जातो आहे–क्षण नष्ट होत आहेत–दिवस मावळतो, रात्र सरते, पण त्याबरोबर आयुष्य झरतें, सुखाला ओहोटी लागते. काळ झपाट्याने जात आहे ह्या भावनेने फक्त यमी काय ती सुखी झाली, पण त्याच क्षणभंगुरत्वाच्या जाणिवेने मानवी सुखांत कायम विष कालवलें ना ? सुखाच्या प्रत्येक क्षणाला, " देवा, हा क्षण माझ्या आयुष्यांतला शेवटलाच ठरो " हें मागणें आपण उत्कटतेने मागतोंच ना ? सर्व वेदान्त, सर्व वैराग्यपर तत्त्वज्ञान म्हणजे ह्या जाणिवेचेंच फळ ना ? दुःख विसरायला काळाला दिशेचें बन्धन घातलें आणि मग जेव्हा ह्या कालचक्रांत सापडून मानव अगतिक झाला त्या वेळीं, कधीहि नष्ट न होणाऱ्या चिरंतन तत्त्वाच्या शोधाला लागला. ह्या चिरंतन तत्त्वाचें उपनिषदांत जागजागीं जें वर्णन आढळतें तें दिङ्निरपेक्ष स्वसंवेद्य काळाचेंच असावें असें मला वाटतें. " तदेजति तन्नैजति, तद्दूरे तद्वदन्तिके। तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ " अशीच काळाची संवेदना नाही का ? तो कधी पळतो, कधी स्थिर असतो; तो दूर आहेसें वाटतें तर कधी हातांत

धरतां येईल इतका जवळ वाटतो; तो आपल्या सगळ्यां-च्या जाणिवेंत असतो, तसाच आपल्या सर्वांच्याबाहेर आपल्याला व्यापून राहिलेला आहे! ह्या काळाचें बाहुलें आपण आहों का काळाचे निर्माते आहों? खरें काय कोणास ठाऊक!

परिपूर्ति

" आपल्या आजच्या व्याख्यात्या श्री... त्यांच्या कन्या आहेत–"

माझी ओळख करून देणाऱ्या बाईंच्या बोलण्याला सुरुवात झाली. त्यांचें बोलणें मी अर्धवट ऐकत होतें; पण मन मात्र बाईंच्या बोलण्याने जाग्या झालेल्या स्मृती आणि कल्पना ह्यांत गुंतलें होतें. " एकदा लग्न उरकून टाकलें म्हणजे जबाबदारी सुटली" असें बाबांचें बोलणें मॅट्रिकच्या वर्गांत असल्यापासून ऐकलें होतें. माझा पुढे शिकण्याचा हट्ट, बाबांचा त्रागा, शेवटीं " कर, काय वाटेल तें कर " ह्या शब्दांनी मोठ्या कष्टाने दिलेली परवानगी हें आठवलें; व तीच भाषा, तेंच भांडण आणि तोच शेवट दरवर्षी परीक्षेच्या शेवटीं कसा व्हायचा हें आठवून क्षणभर हसूं आलें. ते रागांत आले म्हणजे

अस्सल प्राकृतांत पांचपन्नास शिव्या हासतून बोलत. आम्ही जरा मोठीं झाल्यावर तर रोज त्यांनाही-त्या गोष्टीवरून वादविवाद व रुसवे भांडण ठरलेलेंच होतें. ते जितके तापट तितकी आई शांत. त्यांनी म्हणावें, "ह्या पोराच्या तोंडास तोंड देण्याने टेकीस आलों", तिने म्हणावें, "सगळीं तुमच्या वळणावर गेलीं आहेत", की त्यांनी चूप बसावें. त्यांचें प्रेमांतलें भाषण म्हणजे असेंच. मुलींना ते 'म्हैस' म्हणत व मुलांना 'बैलोबा.' आम्हांला मुलें झाल्यावर हीं प्रेमाचीं बिरुदें ते नातवंडांना लावूं लागले.

"ह्यांनी आपलें सर्व आयुष्य स्त्रियांच्या उन्नती-करितां वेचलें......" बाई बोलत होत्या तिकडे माझें लक्ष गेलें. हे उद्गार बाबांबद्दल खास नव्हेत. "ह्यांनी काढलेल्या स्त्रीशिक्षणसंस्था सुपरिचित आहेत."—असें असें आता मामंजींबद्दल बोलत आहेत वाटलें. ठीक; चालूं द्या. आहे अजून बराच अवकाश. मीं जरा पाय लांबवले, कोचावर अंग जरा जास्त रेललें व डोळे फार वेळ न मिटण्याचा निश्चय केला. "सर्व स्त्रियांना त्यांनी आपल्या ऋणांत बांधलें आहे." माझी ओळख करून देणें चालूंच होतें—खरेंच, मामंजींनी मला कोणत्या ऋणांत बांधलें आहे? त्यांच्या मुलाची बायको म्हणून मी त्यांची त्यामानीकडे

त्याच्या-माझ्यांत कांही बन्धन होतें का? लग्न होऊन मी घरीं आलें तेव्हा निदान सासरचे वडील माणूस म्हणून फक्त कर्तव्यभावना तरी होती. त्यांचीहि माझ्याबद्दलची भावना अशीच असावी. मुलाला आवडली ना, मग माझें कांही म्हणणें नाही. एका माणसासाठीं सर्वस्वीं अनोळखी माणसांत मी जाऊन पडलें होतें. तीं माझ्याबद्दल साशंक होतीं, मी त्यांच्या-बद्दल होतें. लौकिकांत मीं त्यांना व त्यांनी मला आपलें म्हटलें होतें, पण मनें मिळायचीं होतीं. त्याच्यासाठीं कितीतरी काळ लोटायचा होता. मला त्यांचें करायचें होतें, त्यांनी माझ्या उपयोगीं पडायचें होतें. किती भांडणें व्हायचीं होतीं, कितीदा समजुती काढायच्या होत्या! प्रत्येक सासुरवाशीण ह्याच चक्रांतून जात असणार. सासरचीं माणसें हीन असलीं तर ज्या माणसाच्या प्रेमामुळे मुलगी घरात आली त्याचेंसुद्धा प्रेम नाहीसें करून तिला निराधार करून टाकतील. पण माझ्या सासरचीं माणसें सुवृत्त, चारित्र्यसंपन्न अशीं होतीं. दर भांडणांतून, आयुष्यांतील दर प्रसंगांतून, प्रेमाचीं नवीं-नवीं बंधनें निर्माण होत होतीं, व आज माझीं मुलें केवळ आई-बापांच्या नाही, तर काका-काकूंच्या, मामा-मामींच्या व दोन्ही आजोबा-आजींच्या प्रेमाच्या उबेंत वाढत

होतीं. मामंजी तर माझ्या घराचा चालताबोलता आशीर्वाद नाहीत का ?

"–कॉलेजांत ते शास्त्र शिकवतात," बाईंचे शब्द परत ऐकूं आले. "त्यांनीहि वडिलाप्रमाणेच आपल्याला शिक्षणकार्याला वाहून घेतलें आहे." मामंजी संपून आता ह्या बाई माझ्या नवऱ्याकडे वळलेल्या दिसतात. काय वरवरचें बोलत असतात माणसें! ह्यांना माहीत तरी आहे का तो कसा आहे तें ? विषयसुद्धा कुठचा शिकवतो तें धड माहीत नाही, मग बाकीचें काय सांगणार कपाळ! माझें मन परत घरगुती स्मृतींच्या जाळ्यांत गुरफटलें. थोरलीं मुलें आजोबांना भिऊन असत; पण धाकटीला मात्र आजोबा म्हणजे तिची खाजगी मालमत्ता वाटते जणू. आणि आजोबांनासुद्धा कितीहि कामांत असले तरी तिच्या आग्रही, आप्पलपोट्या प्रेमापुढे हार खावी लागते. आजोबाच काय, घरांतील प्रत्येक माणूस सर्वस्वीं तिचें पाहिजे. संध्याकाळीं आम्ही जरा एकमेकांजवळ बसून बोलत असलों की हिला तें मुळींच खपत नाही–ताबडतोब मधे घुसते, त्याचें तोंड आपल्या हातांत धरते व सांगूं लागते, "बरं का, दिनू, आज कनी मला मास्तर म्हणाले–" ती क्धी मामाकडे गेली म्हणजे घरांत निवांत बोलत बसता

येतें. पण आता अगदी दोघांच्याच अशा गोष्टी बोलाव्या तरी कुठे लागतात? एकमेकाची मनः-स्थिति कळायला बोलायची गरज आहेच कुठे? पाठ-मोरा असला तरी नाही का मला समजत की आज कांहीतरी बिघडलें आहे म्हणून? मला लांबूनच पाहून तो नाही का विचारीत, " आज काय ग झालं आहे? "–ठण्–घड्याळांत अर्ध्या तासाचा ठोका वाजला. ओळख करून देणाऱ्या बाईंची गडबड उडाली. " तेव्हा ह्या...ची कन्या आहेत, सुप्रसिद्ध महर्षि ह्यांच्या सूनबाई आहेत, सुप्रसिद्ध प्राध्यापक ह्यांच्या पत्नी आहेत, व स्वतःसुद्धा शिकलेल्या आहेत. मी त्याना आता भगिनींना चार शब्द सांगण्याची विनंती करतें. " असें म्हणून त्या मटकन् खाली बसल्या. मला थोडें हसूं आलें. माझ्या भटक्या मनाला आवरून माझें भाषण केलें व समारंभ आटोपला.

पण बाईंनी करून दिलेली ओळख अपूर्ण आहे व त्यांत कांहीतरी राहिलें ही हुरहूर मनाला लागली ती कांही जाईना. दोन दिवसांनी मी घाईघाईने रस्त्यांतून जात होतें. संध्याकाळ संपत आली होती, पण रात्र अजून पडली नव्हती. रस्याच्या कडेने मुलाचे घोळके घराच्या दारापुढून उभे होते. चार भिंतींच्या कोंडवाड्यांत जाण्याचा क्षण तीं जरा